

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії**

**ВПЛИВ ВІЗАНТІЇ НА ФОРМУВАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ
СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ РУСИ-УКРАЇНИ ТА ЙОГО
ВИВЧЕННЯ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ**

Кваліфікаційна робота студентки
групи ІСм-24
ступінь вищої освіти магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія та громадянська освіта)
Вінтоняк Ніни Андріївни

Керівник: к.і. н., доцент Печеніна Н. А.

Кривий Ріг – 2025

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Вінтоняк Ніна Андріївна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Ніна Вінтоняк

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Стан наукової розробки теми.....	8
1.2. Джерельна база кваліфікаційної роботи.....	13
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження теми: «Вплив Візантії на формування релігійної свідомості населення Руси-України та його вивчення у шкільному курсі історії».....	16
Висновки до розділу 1.....	20
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА МІСЦЕВИХ ВІРУВАНЬ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ, ВІЗАНТІЙСЬКОГО ХРИСТІЯНСТВА, ХРИСТІЯНСТВА В РУСИ-УКРАЇНІ.....	21
2.1. Язичницькі вірування на Руси-Україні.....	21
2.2. Характеристика візантійського православ'я.....	27
2.3. Процес впровадження християнства на українських землях. Особливості формування християнства на Руси-Україні.....	31
Висновки до розділу 2.....	42
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА УРОКУ З ТЕМИ «РУСЬ-УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ X - НА ПОЧАТКУ IX СТ.: РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ, КУЛЬТУРА».....	43
3.1. Стан проблеми в шкільній практиці.....	43
3.2. Методична розробка уроку «Русь-України наприкінці X - на початку IX ст.: релігійне життя, культура».....	47
Висновки до розділу 3.....	60
ВИСНОВКИ.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	63
ДОДАТКИ.....	68

ВСТУП

Релігія довгий час відігравала провідну роль в українському суспільстві, як один з відносно стабільних оплотів самоідентифікації українського народу у періоди бездержавності, політичних перипетій та воїн. Після хрещення Русі-України Володимиром Великим у 988 р. православна церква стала центром згуртування тогочасного суспільства у моменти князівських міжусобиць та монголо-татарської навали.

Не меншого значення мала православна віра і в козацьку добу, коли віра і церква були поняттями не лише духовними, а й політичними зв'язками, адже задля отримання привілеїв у Річ Посполитій українській шляхті нерідко треба було відректися від православ'я і перейти до католицизму.

Довгий час саме церква була головним осередком освіти і культури українського народу, згадаємо лишень Києво-Могилянську академію, яка вважалася одним з найкращих вищих навчальних закладів Європи свого часу.

Про важливість ролі церкви у житті українського суспільства свідчить й антирелігійна політика більшовицької влади, яка шляхом заборон і насадження атеїстичних настроїв, прагнула знищити багатовічну духовність та культуру нашого народу. Тож дослідження релігійної складової українського суспільства є важливим та актуальним напрямком для відновлення духовної спадщини українців.

Сьогодні ж в умовах повномасштабного розгортання російсько-української війни віра продовжує відігравати важливу роль як задля підтримки, так і для маніпуляції. Церква продовжує використовуватися як політичний інструмент впливу, наш ворог продовжує пропагувати ідеї «русского мира», «братського народа с единой историей, культурой и верой».

Дослідження унікальності формування релігійної свідомості українського народу, висвітлення його глибокого історичного й культурного коріння є важливим завданням у боротьбі нашої країни за свою незалежність.

Нерідко зараз війни потребують додаткової підтримки, джерела якої можуть бути різними, але одним з них є духовно-релігійна підтримка. Хтось її

знаходить у християнстві, через постать капелана, а хтось у більш давніх прикметах, «забобонах», силах природи. В цілому, з розгортанням війни можна помітити, що дохристиянсько-слов'янські символи все частіше зустрічаються у нашому повсякденні та медіапросторі (у назвах батальйонів, наприклад батальйон безпілотних систем «Перун», шевронах, фільмах, книгах, мультсеріалах, татуюваннях тощо).

Діалог культур, їх взаємодія та поєднання є цікавим та важливим аспектом дослідження нашої історії, оскільки вони показують інтерес України у розвитку дружніх міжнародних відносин з розвиненими країнами світу, висвітлені нашої країни як активного гравця та партнера на міжнародній арені.

Шкільна програма 7 класу історія України доволі поверхнево висвітлює процес хрещення Русі-України, нерідко у розумінні дітей це зводиться до єдиного факту: «до Володимира було язичництво, у 988 р. Володимир Великий хрестив Русь – всі стали православними християнами», що в дійсності не є правильними. Оскільки процес поширення християнства на Русі почався ще задовго до Володимира і саме офіційне хрещення не було питанням одного дня, аналогічно як і те що християнство миттєво не замінило язичництво, а поступово ширилося і спліталось з ним, через що ми маємо специфічні традиції свят Івана Купала, Трійці, Великодня тощо. На наш погляд є важливим змінити підхід до висвітлення цього процесу, щоб змінити саме його сприйняття дітьми, виховання віротерпимості, толерантності та поваги й гордості до унікальної та самобутньої культури й духовності нашого народу.

Отже, **актуальність нашого дослідження** полягає у тому, що воно дозволяє глибше осмислити процес формування релігійної свідомості населення Русі-України як результат складної взаємодії візантійської християнської традиції та місцевих язичницьких вірувань, а також сприяє сучасному міжкультурному діалогу в умовах зростання суспільного інтересу до національних духовних джерел, особливо в контексті війни, культурного спротиву та освітньої трансформації.

Мета кваліфікаційної роботи полягає у виявленні впливу Візантії на формування релігійної свідомості населення Русі-України та його вивчення у шкільному курсі історії України 7 класу.

Згідно визначеної мети ми поставили перед собою наступні **завдання**:

- вивчити, систематизувати та проаналізувати науково-історичну літературу та зробити аналіз джерел пов'язаних з нашою темою;
- визначити особливості язичницьких вірувань на теренах Русі-України напередодні хрещення Русі;
- дослідити характерні риси візантійського православ'я;
- визначити провідні тенденції в процесі впровадження християнства на Русі-України в X – XI ст;
- виявити синтез місцевих язичницьких вірувань та візантійського християнства у процесі формування культури й релігії Русі-України;
- вивчити практичні шляхи використання досліджуваної нами теми у вивченні шкільного курсу історії України 7 класу та розробити методику вивчення теми «Русь-України наприкінці X – на початку IX ст.: релігійне життя, культура».

Об'єктом дослідження є процес навчання історії в закладах середньої освіти.

Предметом роботи є вплив Візантії на формування релігійної свідомості населення Русі-України та його вивчення у шкільному курсі історії.

Хронологічні рамки дослідження: X – середина XI ст.. Нижня межа обумовлена найвищим піком розвитку системи язичницьких вірувань східнослов'янських племен; верхня межа сягає середини XI ст. – періоду правління Ярослава Мудрого, коли відбувається активне вкорінення християнства в усі сфери життя тогочасного суспільства Русі-України.

Географічні межі дослідження включають терени Русі-України в межах сучасної Центральної, Північної та частково Південної України, без урахування західноукраїнських земель (Галичини). Основна увага зосереджена на Києві та прилеглих землях полян, сіверян, древлян, уличів та тиверців.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, науковості, системності, альтернативності та соціального підходу, що дозволили проаналізувати процеси формування релігійної свідомості на теренах Русі-України під впливом Візантії.

У роботі застосовано низку наукових підходів, зокрема історико-антропологічний – для вивчення трансформацій світогляду населення в умовах зміни релігійної парадигми; культурологічний – для аналізу впливів візантійської релігії та місцевих язичницьких культів; а також історико-логічний, що допоміг логічно реконструювати хронологію поширення християнства на Русі.

У ході дослідження використовувалися як загальнонаукові методи – аналіз, синтез, узагальнення, порівняння – так і спеціально-історичні методи: ретроспективний, історико-системний, синхроністично-хронологічний, порівняльно-історичний, які дали змогу глибше дослідити взаємодію язичницьких та християнських уявлень, а також характер візантійського впливу.

Кожен розділ магістерської роботи побудовано на дотриманні методу логіки у комплексі із загальнонауковими, які передбачають об'єктивний та неупереджений опис і аналіз подій та явищ на основі науково-критичного використання різних джерел.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що воно висвітлює складний процес міжкультурного діалогу між Візантією і Руссю-України, в результаті якого відбувається синтез православної християнської традиції з місцевими язичницькими віруваннями, що з огляду на вище згадані сучасні тенденції сприяє розвитку діалогу у суспільстві на фоні загострення суперечностей між християнами і активною популяризацією язичницьких культів Русі. Також дане дослідження сприяє поглибленню змісту шкільного курсу з історії України 7 класу, з тем про культуру Русі-України та її хрещення. Воно також допоможе урізноманітнити методологічні розробки, поглибити та урізноманітнити навчальний процес. Водночас результати дослідження мають і міждисциплінарну цінність, оскільки можуть використовуватися у культурологічних, мистецьких та релігієзнавчих курсах. Дані дослідження

сприяють розвитку критичного мислення, популяризації нашої історії та духовної спадщини, розвитку патріотизму та національної самосвідомості молоді.

Апробація кваліфікаційного дослідження проводилася під час звітної студентської наукової конференції на кафедрі історії КДПУ (Секція «Історія», Кривий Ріг, 2025 рік) з темою доповіді «Синтез візантійських традицій іконопису з місцевими віруваннями слов'ян у процесі формування іконопису Русі-України».

Структура роботи зумовлена логікою дослідження, його метою і основними завданнями. Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Дослідження процесу християнізації Русі-України та взаємодії християнських і дохристиянських традицій охоплює широке коло наукових праць, які у різних ступенях заглиблення висвітлюють ті чи інші аспекти досліджуваної нами теми. У ході нашого дослідження ми опрацювали та проаналізували праці, що вивчають процес Хрещення Русі у контексті висвітлення загальноруської історії; роботи, присвячені безпосередньо самому процесу поширення християнства на території Русі-України, язичницьким віруванням Русі та релігійно-культурним особливостям Візантійської імперії; та вузькопрофільних тем, що охоплюють конкретні аспекти нашого дослідження.

Незважаючи на значний масив історіографії, це питання залишається складним і багатограним.

Роботи, що охоплюють більш широкі теми, такі як загальний опис історії Русі-України є цінними, оскільки надають розуміння процесу християнізації Русі у контексті інших ширших явищ та процесів. Проте доволі часто у даних працях автори побіжно розкривають досліджувану нами тему.

До таких робіт ми можемо віднести працю М. Аркаса «Історія України-Русі» [11], де автор, у ході висвітлення загальної історії Русі, неодноразово акцентує свою увагу на віруваннях слов'ян, зокрема за правління Аскольда, Ігоря, Володимира, Ярослава Мудрого та їх нащадків. Не дивлячись на той факт, що автор праці не ставив собі за мету окремо висвітлювати тему релігії, все ж дане питання висвітлено доволі обширно і дає цілісне розуміння релігійної ситуації за правління окремих князів.

Подібно до М. Аркаса релігійне питання у канві історії Русі-України висвітлює Д. Дорошенко у своїй праці «Нарис історії України» (Том I) [23], де він розкриває зміни у релігійних уявленнях східних слов'ян.

Н. Полонська-Василенко у своєму першому томі праці «Історія України» більш поглиблено розкриває питання хрещення Русі, її культури, освіти, суспільного ладу, оскільки досліджує дану тему не лише в розрізі політики руських князів, а й виділяє їх окремими пунктами [37].

Аналогічної схеми дотримуються автори книги «Велика історія України: у 2-х томах» (Том I) [16]. Вони не тільки поздовжньо розглядають процес зміни віри, а й акцентують свою увагу на цьому в окремих розділах.

На противагу вище згаданим авторами Ю. Мицик та О. Божан у своїй сучасній роботі «Коротка історія України: від трипільців до кіборгів» дуже побіжно звертають свою увагу на темах культури та релігії, не виокремлюючи їх із загального розвитку історичного процесу [31].

Дещо нетипову, порівняно з попередніми, працю створили В. Баран, Р. Орлов і П. Толочко, які досліджують і висвітлюють історію Русі-України через археологічні знахідки. Результатом цього є робота «Археологія Української СРС» (Том III) [12], у цій роботі автори надають цінні результати досліджень Києва, Чернігова, Переяслава інших міст тодішньої Русі, у цій роботі наявні плани міст, креслення церков, короткі характеристики впливу Візантії та язичництва на матеріальну культуру України того часу.

До цієї категорії слід також додати фундаментальну працю М. Грушевського «Історія України-Русі» [20], зокрема 3 том, де автор ґрунтовно аналізує релігійну й культурну сферу життя слов'ян як дохристиянської доби, так і після.

Більш поглиблено розкривають досліджувану нами тему праці пов'язані з безпосереднім процесом поширення християнства на теренах Русі-України, загальним оглядом культурного і суспільного розвитку. Сюди також ми можемо віднести праці пов'язані з дослідженням язичницьких вірувань східних слов'ян та культурно-релігійними особливостями Візантійської імперії.

«Ведення християнства на Русі» за редакцією А. Сухова має детальне дослідження процесу поширення християнства територією Русі-України [15], його джерела, підґрунтя, стан за правління різних князів, окремо приділяється

увага питанням взаємодії християнства і язичництва, впливу Візантії та Болгарії, також більш чітко розкривається питання давньоруської літератури. Подібною за змістом також є робота О. Д. Шмемана «Історичний шлях православ'я» [48], проте окрім доби Русі, в ній досліджуються й подальший розвиток християнської релігії.

Навчальний посібник «Українська культура: історія і сучасність» редакції С. Черепанової детально розкриває питання впливу релігійних уявлень на різні сфери культурного і соціального життя Русі [45], зокрема архітектури, мистецтва, освіти, літератури тощо. Подібною працею, але вже більш сучасного видання є робота В. М. Даренської «Культура Давньої Русі» [21].

Робота «Русское православие: вехи истории» редакції А. Клибанова хоч не так ґрунтовно як попередні, але надає цілісне і доволі поглиблене розуміння саме процесу християнізації Русі-України [40].

Цікавою і полярною виявилася праця І. Ортинського «Хрещення, хрест та харизма України» [36]. Загально дана робота також надає огляд на процес поширення християнства на Русі, але головною її особливістю є відмінність тез автора від решти згаданих. Це пов'язано з тим, що І. Ортинський є греко-католицьким священиком, що й впливає на його бачення даного процесу, зокрема у питаннях язичництва, характеру насадження нової віри, ролі Візантії та Риму. Дана робота надає нам цікаві альтернативні думки та погляди щодо наших проблемних питань.

У праці «История русской церкви» М. Нікольського розкриваються питання не тільки поширення християнства, а й розвиток церкви як нового гравця на політичній і соціальній арені Русі [34]. Виокремлюються також теми впливу Візантії на формування церковного життя нашої держави. Подібною за змістом є робота В. Мокрія «Церква в житті українців» [33], що також зацентровує увагу на процесі побудови церковного ладу в тодішній Україні, звертаючи свою увагу і на попередні форми вірувань.

Грунтовною є праця «Історія української культури» [27], зокрема у першому томі авторами було детально досліджено розвиток культури Русі-України, зокрема визначено й роль релігійного впливу у цьому процесі.

Не менш цікавою є робота А. Синявського «Малоросійський церковний стиль» [9], оскільки вона є прикладом літератури початку ХХ ст, коли ще радянський вплив не пронизав історичну науку й світосприйняття дослідників.

Дослідженням слов'янського язичництва займався Я. Боровський у своїй праці «Міфологічний світ давніх киян» [14], у цій роботі автор не тільки досліджує дохристиянські вірування наших пращурів, їх обрядовість, традиції, він ще й демонструє як вони мігрували до християнства у вигляді нових святих, обрядів та свят. Цю ж тематику також детально досліджено у дисертації М. М. Козлова «Язичницький світогляд східних слов'ян: структура, еволюція, трансформація (історичний аспект) VI – сер. XIII ст.» [30].

Культурно-релігійні особливості Візантійської імперії добре розкриті у «Візантійська культура» авторства З. В. Удальцової [44], де авторка надає ґрунтовний огляд на процес розвитку візантійської культури під впливом різних соціально-політичних та релігійних змін. До цієї тематики слід також віднести збірку наукових робіт «Візантія і Русь» [17], де увага, в першу чергу, приділяється не скільки взаємодії цих двох держав, а в більшій мірі саме дослідженні культури й релігії Візантійської імперії.

Не можна оминати увагою фундаментальні праці іноземних авторів: Ш. Баєт «Візантійське мистецтво» (Bayet C. «Byzantine Art.») [50] та Л. Родлі «Візантійське мистецтво й архітектура: вступ» (Rodley L. Byzantine art and architecture: an introduction) [51], що досліджують культурно-мистецькі зміни Візантійської імперії у різні періоди її існування, при цьому не відкидаючи її релігійну й полікультурну складову.

Дослідженням впливу Візантії на формування нової релігії розкривають праці М. Юрій, Н. Христан «Вплив Візантизму на православ'я Київської Русі і давньоруську агіографію» [49], Д. Степовика «Візантійське православ'я у його ставленні до України під час і після Володимирового Хрещення» [41],

І. І. Огієнка «Візантія й Україна: до праджерел української православної віри й культури» [35], М. Діанової «Історія релігії та церкви в Україні в національному та європейському контекстах» [22] та О. Б. Головка «Проблеми взаємовідносин Київської Русі з Візантією у IX – першій половині XI ст.» [19].

У статтях К. Кваша «Синкретизм язичництва та християнства. Народна релігія чи православ'я?» [28] та С. М. Заражевського «Формування національної релігії українців як процес історичного діалогу двох релігійних культур» розглядається безпосередньо процес взаємодії візантійського християнства й місцевих язичницьких вірувань у процесі формування релігії та культури Русі-України [25].

Важливого значення мають вузькопрофільні роботи, які розкривають конкретні аспекти нашого дослідження. Яскравим прикладом такої праці є робота П. Толочка «Древній Київ» [43], де автор досліджує історію саме міста Київ, розкриваючи паралельно важливі деталі культурного та релігійного життя давніх киян, найбільш для нас важлива саме локалізація цього дослідження.

У свою чергу Ю. Асєєв, будучи відомим українським архітектором, реставратором та мистецтвознавцем, що реставрував найдавніші храми України, зокрема і Софію Київську, у своїй роботі «Мистецтво стародавньої Русі» детально описує та аналізує особливості культури України того часу, надає важливі креслення храмів, фото, аналізує вплив на розвиток мистецтва Русі, зокрема архітектури, Візантії [13].

Отже, огляд історіографії щодо проблеми впливу Візантії на процес формування релігійної свідомості Русі-України визначив, що дана тема є доволі розробленою з обширною кількістю напрацювань авторів різних століть. Але дані дослідження не мають однастайності у питаннях рівня та значення культурно-релігійного впливу Візантії на культуру та суспільство Русі-України, також мало розкрити є тема синтезу місцевих вірувань слов'ян з візантійським християнством, що вплинуло на формування особливого релігійного світогляду населення Русі.

1.2. Джерельна база кваліфікаційної роботи

Дослідження релігійних уявлень на території Русі-України як язичницьких, так і християнських у період 6 ст має свої особливості та труднощі. Перше, що слід зазначити це те, що кількість археологічних матеріалів, що відповідають даному періоду, регіону та тематиці досліджень є доволі обмеженою. Це пов'язано, в першу чергу, з недовговічністю матеріалів з яких виготовлялися предмети культу чи побуту. Наприклад, найпоширенішим матеріалом на Русі-України є деревина, вона не довговічна і найчастіше предмети з неї не доходять до наших днів. Друге – це обмеженість доступу до необхідних артефактів. Не дивлячись на активну цифровізацію, багато музеїв в Україні і світу не мають матеріальних та технічних можливостей для оцифрування своїх фондів колекцій, через це у загальному доступі перебуває лише мала частина досліджуваного матеріалу. В той же час доволі часто доступ до фізичних неоцифрованих експонатів є закритим з різних причин, зокрема безпекових.

Далі слід зацентувати увагу на тому, що писемних джерел досліджуваної дохристиянської доби не існує. Тож тлумачення язичницьких символів та орнаментів залежить від подальших інтерпретацій істориків. Частково подібною є ситуація з матеріальною джерельною базою християнської доби як на Русі-України, так і у Візантії.

При дослідженні писемних джерел слід враховувати суб'єктивні фактори, які впливають на об'єктивність змісту й об'єктивність перекладу. Тож під час дослідження писемних джерел нам слід зацентувати увагу на походження автора і перекладача, їх етнічної приналежності, оскільки вони можуть частково свідомо або несвідомо змінювати описувані ними процеси задля кращого висвітлення своєї країни, чи народу. Попереднє визначення релігійного відношення авторів також значно допомагає у об'єктивізації дослідження, адже ми неодноразово можемо зустріти в текстах як християнські автори у своїх творах називають язичництво «поганством» і зневажливо про нього відгукуються.

Схожою є ситуація з усними джерелами. Якщо ми говоримо про фольклор, то під час його дослідження слід враховувати, що до нас він дійшов у зміненому вигляді, тож у ході його дослідження важливо розуміти у який період додавалися ті чи інші елементи. Адже у людини VII ст. уявлення, наприклад, про блискавку і грим будуть простішими, ніж у людей XVIII ст., у яких вони будуть більш науковими. Якщо ж ми говоримо про інтерв'ю та консультації з фахівцями, то тут аналогічно треба враховувати походження, вірування, специфіку самої людини, її освіту та прихильність до тих чи інших наукових теорій.

Отже, джерельна база даного дослідження, визначеного нами періоду і географічним межами, є доволі обмеженою.

Основним письмовим джерелом до якого ми звертаємося у ході нашого дослідження є «Повість минулих літ» [4], адже вона має високе значення для загального розуміння давньої історії Русі-України, надаючи часткові відомості про язичницький період, вірування та сам процес переходу до християнства, тобто більш узагальнений вид процесів. Під час дослідження даного твору ми враховували, що автор не жив у описаному ним періоді, має християнські віросповідання та церковний сан. Тож історичний хід подій, зокрема раннього існування періоду нашої держави, є значно міфологізованим, але цілісним.

Візуальні матеріали представлені фото частин внутрішнього оздоблення церков, зокрема Десятинної церкви, Софії Київської, де ми можемо побачити фрески та мозаїки часів Русі-України та сам план їх побудови, що допомагають зіставляти їх з канону візантійської церковної архітектури того часу.

Також нами була досліджена низка оцифрованих експонатів: ікон, ювелірних виробів, текстилю, церковного оздоблення храмів тощо. У зв'язку з розгортанням війни на території України та впровадження військового стану найбільш давні, цінні та крихкі експонати були зняті з експозицій музеїв та евакуйовані у безпечні місця. Тож прямого доступу до більшості необхідних нам матеріалів не було. Проте завдяки активному розвитку сучасних технологій деякі музеї України та світу мали змогу оцифрувати свої експонати та виставити для

загального доступу. Таким чином ми отримали змогу дослідити низку необхідних нам матеріальних джерел у вигляді фото чи 3D-моделей.

Великий об'єм інформації ми отримали завдяки опрацюванню електронної колекції експонатів Національного музею історії України [3], де зібрана велика археологічна колекція ювелірних виробів раннього Середньовіччя слов'ян, Візантії та безпосередньо доби Русі-України. Електронні матеріали для дослідження візантійської культури та релігії були знайдені зокрема в онлайн колекції музеїв Візантії та християнства в Афінах [8], Дамбартон-Одис [6] та Лувру [7]. Завдяки онлайн галереї українського сакрального мистецтва XI – XXI ст. «ICON.org.ua» ми отримали доступ до колекції оцифрованих ікон різних періодів та регіонів [2].

В умовах обмеженої кількості писемних джерел що стосуються релігійного життя на теренах Русі-України у досліджуваний нами період, ми звернулися до фольклорних джерел, куди ми відносимо, в першу чергу, календарно-обрядові пісні, колядки, щедрівки, веснянки, купальні пісні тощо. У них ми можемо чітко прослідкувати язичницькі давні обряди, образи мавок, русалок, божеств та інших сил природи, що співіснують з християнськими святими та традиціями. Аналогічним прикладом синтезу язичницьких культів давніх слов'ян і християнства ми можемо помітити у замовляннях, народній обрядовості, приказках, прислів'ях тощо.

Також для більш ґрунтовного дослідження теми ми провели інтерв'ю з Сергієм Анатолійовичем Юрченко – криворізьким іконописцем і художником, який розповів нам про особливості традицій візантійського іконописання та як вони відобразилися на давньоруських іконах, також нами було обговорено питання інтеграції язичницьких образів до християнських ікон [1].

Окрім цього ми звернулися за додатковою консультацією до фахівців музею Волинської ікони та до Криворізького історико-краєзнавчого музею.

Отже, виходячи з вищезазначеного аналізу джерел, ми можемо зробити висновки, що досліджувана нами тема має достатньо обмежену кількість першоджерел, зокрема писемних, але за рахунок оцифрованих колекцій музеїв

України та світу ми маємо достатньо інформації для дослідження впливу Візантії на формування релігійної свідомості Русі-України та синтезу язичницьких мотивів у християнській.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження теми: «Вплив Візантії на формування релігійної свідомості населення Русі-України та його вивчення у шкільному курсі історії»

Під час розробки даного дослідження ми керувалися такими принципами: історизму, об'єктивності, науковості, системності, альтернативності й соціального підходу.

Принцип історизму був ключовим у вивченні досліджуваного нами процесу, оскільки він вимагає від дослідника розглянути тему через призму історичного розвитку, враховуючи епоху, соціальні, політичні та культурні умови. Таким чином принцип історизму передбачав вивчення процесу формування релігійної свідомості жителів Русі-України у канві загальної її історії, визначеного нами періоду, а не як ізольований процес.

Не менш важливим для нашого дослідження був принцип об'єктивності, який звертав увагу на важливість неупередженості у досліджуваному процесі. Це слід було враховувати, зокрема, під час вивчення письмових першоджерел з їх перекладом, під час роботи з науковими працями, проведення інтерв'ю тощо. Також необхідно було відкинути суб'єктивні фактори оцінки історичних фактів, явищ та процесів.

Принцип науковості, в свою чергу, вимагає спиратися на достовірні джерела, перевірені факти та логічно обґрунтовані висновки, перевіряти причинно-наслідкові і логічні зв'язки досліджуваних нами процесів, зокрема поширення християнства в території Русі-України.

Як вже зазначалося вище, для нашого дослідження велике значення мало цілісне вивчення процесу формування релігійної свідомості наших пращурів, тож ми використали принцип системності, який забезпечував нефрагментарний

аналіз, а систематизоване урахування взаємозв'язків між різними елементами релігійно-соціальної та культурної ситуації того часу.

За відсутності достатньої та достовірної джерельної бази нами був використаний принцип альтернативності, що передбачав розгляд різних інтерпретацій та теорій стосовно досліджуваних нами подій. Найбільш яскраво це можна помітити під час дослідження характеру поширення християнства території Русі-України, оскільки немає достовірних даних стосовно цього, історики висували різні альтернативні теорії можливого його характеру.

Принцип соціального підходу необхідно було враховувати, оскільки у досліджуваний нами період суспільства давніх слов'ян, що проживали на території майбутньої України, вже були розшаровані на верстви, які абсолютно по-різному сприймали нову віру. Для правлячих верств населення вона сприймалася легше, оскільки, в першу чергу, була політичною та економічною складовою, в той же час як нижчі верстви населення були більш тісно пов'язані із давніми силами природи.

Методологічні основи магістерського дослідження базуються на таких підходах: історико-антропологічному, культурологічному та історико-логічному.

Історико-антропологічний підхід дозволив нам поглиблено вивчити трансформацію релігійних уявлень, яка відбувалася у суспільстві впродовж століть. Зокрема ми звернули свою увагу саме на можливий стан людей того часу, які переживали не тільки перехід між віруваннями, а й зміну всього їх світосприйняття. Також даний підхід допоміг дослідити поведінкові та ритуальні практики, які залишилися або змінилися після офіційного впровадження християнства Володимиром Великим.

У той же час культурологічний підхід став ключовим у аналізі міжкультурної взаємодії Візантійської імперії та Русі, а саме у контексті адаптації християнських свят, символів, мистецтва до місцевого вже відносно сформованого культурного простору, завдяки чому ми змогли побачити цікаве явище синтезу давньослов'янського язичництва з візантійським християнством як один із етапів формування української культури.

Не менш важливим для логічності нашого дослідження став історико-логічний підхід, завдяки якому ми змогли отримати послідовно реконструйований хід подій та процесів пов'язаних логічними зв'язками з датами та місцевостями, подіями та явищами, що відбувалися паралельно з формуванням релігійної свідомості жителів Русі-України.

У ході дослідження нами було застосовано як загальнонаукові, так і спеціальні історичні методи. До загальнонаукових ми можемо віднести: аналіз, синтез, порівняння та узагальнення. Серед спеціального історичних ми використали ретроспективний метод, історико-системний синхроністично-хронологічний, порівняльно-історичні методи.

Ретроспективний метод допоміг нам дослідити етапи християнізації, поступово переходячи від вже відомих нам характерних рис нашого релігійного світогляду до їх витоків і першоджерел процесу поширення християнства та ще давнішого язичницького культів.

Розглянути вплив Візантії на формування християнства на території Русі-України як системного явища, а не поодиноких сплесків, допоміг історико-системний метод. За його допомогою ми змогли дослідити та проаналізувати глибину зв'язків Візантії і Русі, що вплинули на формування унікальної культури та мистецтва останньої.

Базовим для нас також став синхроністично-хронологічний метод, який був застосований для виявлення численних паралелей у релігійно-культурному розвитку Русі та Візантії, адже християнство до Візантії також прийшло не одразу й поступово схрещувалися за місцевим язичницьким культом, але в даному випадку грецьким.

Не менш важливим виявився порівняльно-історичний метод, який дав змогу зіставити християнські та язичницькі символи, обряди, культи, підтвердивши нашу тезу про синтез цих двох вірувань у сучасній релігії нашого народу. Також ми змогли порівняти канонічне візантійське християнство з тим, що утворилося на Русі-Україні, виділивши подібні й відмінні риси, що знову-таки

підтвердило нашу тезу про те, що культура і релігія Русі не є копією Візантії, вона є продуктом поєднання місцевої культури з елементами візантизму.

Отже, підібрані нами теоретико-методологічні принципи та методи дали змогу об'єктивно, системно й комплексно дослідити формування релігійної свідомості на теренах Русі-України під впливом Візантії. Також це дозволило простежити етапи трансформації язичницьких вірувань, визначити характер і глибину візантійського впливу на культурно-релігійні і соціально-політичні складові життя Русі-України.

Висновки до розділу 1

Проведений аналіз наукової розробки нашої теми засвідчив, що серед істориків XIX-XXI ст як вітчизняних, так і зарубіжних наявний значний інтерес до проблематики хрещення Русі та ролі Візантійської імперії у процесі поширення християнства, формування церковного ладу та культурних традицій Русі-України. Про це свідчить велика кількість наукових напрацювань з подібною проблематикою. Разом з тим, залишаються недостатньо висвітленими питання взаємодії християнства з давньослов'янськими язичницькими віруваннями, вплив останніх на подальший розвиток християнства в нашому регіоні.

Джерелна база включає в себе писемні першоджерела у вигляді перекладу літопису, оцифровані археологічні знахідки доби Русі-України, ранньовізантійської та середньовізантійської доби, фотофіксації ікон, інтерв'ю. Підібрана нами джерельна база є доволі обширною проте не дає достатньої інформації про дохристиянський період Русі-України із-за незбереженості та недоступності джерел того часу.

Застосування комплексу теоретично-методологічних підходів, принципів та методів забезпечує цілісне та багатовимірне осмислення проблеми.

Таким чином ми сформуваємо підґрунтя для подальшого дослідження процесу формування релігійної свідомості мешканців Русі-України, зокрема під впливом Візантійської імперії.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА МІСЦЕВИХ ВІРУВАНЬ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ, ВІЗАНТІЙСЬКОГО ХРИСТІЯНСТВА, ХРИСТІЯНСТВА В РУСИ-УКРАЇНІ

2.1. Язичницькі вірування на Русі-Україні

Людина є невід'ємною частиною природи, ще з давніх-давен наші пращури цілком залежали від природи: сонця, що дарує тепло; дощу, що зрошує їх поле; лісу, що є джерелом м'яса. Люди розуміли свою тендітність на фоні могутньої блискавки та вітру, вони боялися та поважали оточуючи світ. У силу свого розвитку стародавнім людям було важко досягнути природу походження грози чи буревію, граду, сонячного світла чи дощу. Тож вони знаходили для себе зрозуміле пояснення, створюючи богів, духів та інших потойбічних істот, які мали владу над природою, якої прагнули наші предки. Праслов'яни вибудували для себе низку релігійних уявлень, обрядів, які пояснювали причини та допомагали в «управлінні» різними явищами природи (гнів Перуна – породжує блискавку, затьмарення розуму по обіді під час польових робіт – справа рук полудниці, а не сонячний удар; щоб був гарний врожай потрібно викликати дощ тощо). Так поступово формувалися й поширювалися язичницькі вірування серед слов'ян. Але слов'янське язичництво мало свої характерні особливості.

Не дивлячись на те, що слов'янська міфологія не була записана й літературно оформлена, як, наприклад, грецька, її сліди залишились в мові, образотворчому мистецтві та у археологічних знахідках, що дає підґрунтя вченим для дослідження даної тематики [21, с.9]. Це пояснюється тим, що пантеон язичницьких богів змушений був швидко трансформуватися через інтенсивне поширення християнства, через що не встиг створити розгалуженої і упорядкованої системи [21, с.13]. Ще до утворення Русі-України як держави, слов'янські племена, що мешкали на наших територіях, мали власні, хоч і схожі між собою язичницькі культи поклоніння силам природи. Після об'єднання даних племен у єдину державу – Русь, їх релігійні уявлення не встигли

уніфікуватися, перш ніж були замінені християнством. На нашу думку, причиною цього став, в першу чергу, брак часу.

Дослідник Я.Н. Щапов зазначає, що зародки язичництва землеробів на наших територіях, в цілому, могли сягати другого-першого тисячоліття до нашої ери, й формувалися у великій залежності від сил природи, які визначали їх життя [39, с. 10]. У той же час доктор історичних наук Олександр Моця додає, що язичництво сформувалося та розвивалося на автохтонній основі і у IX – X ст. досягло свого апогею [27]. Однак, як ми бачимо, його подальший розвиток був перерваний офіційним впровадженням християнства Володимиром Великим. Наслідком цього стало дублювання різних божеств з подібними функціями. Наприклад, культ сонця у наших предків асоціювався з Хорсом, Дажбогом, Сварогом і Ярилою, а покровителями сімей були – Мокоші, Чур, Род, рожаниці, Лада і Леля [21, с.13]. Через це ми також не можемо прослідкувати ієрархічність божественного пантеону стародавніх слов'ян, як це зазвичай відбувається в інших культурах: Тор – син Одіна, Афродіта – донька Зевса й Гери, Анубіс – син Осіріса і Нефтиди тощо. Ще однією не менш важливою особливістю є те, що на відміну від грецьких богів, у слов'янських був слабо виражений антропоморфізм, гарним прикладом цього є Велес, який на відміну від Перуна, що уявлявся воїном у шоломі, був представлений у вигляді різних істот: змія, вовка ведмеда, перевертня, що змінює свій вигляд [21, с. 14]. Дослідник М. М. Козлов додає, що язичництво наших предків, що проживали в східній частині Європи, було не тільки неоднорідною, а й, в першу чергу, відкритою системою, для якої характерним було те, що нове сусідило зі старим, при цьому постійно доповнювалося й нашарувалося [30, с. 64].

Що важливо, створінь слов'янської міфології умовно зараз поділяють на три рівні: вищий рівень характеризується найбільш важливими для слов'ян богами: Перун, Сварог, Стрибог, Даждьбог, Хорс, Мокош, Велес, проте саме цей пантеон був забутий в ході християнізації, згадки про цих богів майже не лишилося ані в обрядах, ані в фольклорі [21, с. 47]; середній рівень був доволі абстрактним як по визначенню приналежних до нього богів, так і по їх функціях,

до нього могли відноситися – Род, рожаниці, Чур, Ярило, Коляда, Купало, Лада, згадки про них й досі зустрічаються в нашій культурі; до нижчого ж рівня відносяться домовики, чорти, гайовики, кикимори, лісовики, русалки, упирі, мавки, водяні, очеретяники, болотяники, духи-полудниці тощо, саме ці більш слабкі та дрібні міфологічні істоти виявилися більш стійкими до змін у світобаченні слов'ян й продовжують «жити» серед нас у сучасному світі [21, с. 49].

Культ природи у віруваннях наших предків передбачав вшанування води, вогню, лісів, сонця тощо. Водний простір, наприклад, був населений різними божествами, куди могли входити моряни, водяні, русалки, берегині, культ яких був пов'язаним також з водою. Поклоніння воді повинно було рятувати від посухи, забезпечувати гарні весняні та літні дощі, які впливали на врожай [14, с. 8].

Як і в більшості культур світу сонце було одним з головних об'єктів поклоніння. Оскільки здавна люди розуміли, що сонце є джерелом життя, врожаю та тепла, є запорукою зміни дня і ночі. Сонячні символи Давньої Русі тісно пов'язані з конем, який везе світило по небу, та водоплавним птахом, перш за все з качкою, що переправляє його вночі світовими водами. Про важливу роль сонця також свідчить той факт, що про нього говорили й говорять досі як про живу істоту: сонце «прокидається», «сідає», «сховалося за хмару» тощо [21, с. 25]. Не обходили увагою давні слов'яни й місяць, він уособлювався чоловічим началом, нареченим-женихом, а сонце, нерідко було, нареченою [21, с. 26].

Окрім вже згадуваного слов'яни поклонялися й вогню, який міг бути лагідним – давати тепло, смачну їжу, а міг спалити все городище (слід враховувати що головним будівним матеріалом у слов'ян була деревина). Щоденно наші пращури вшановували домашнє вогнище, яке вважали захисником добробуту й сім'ї, в цілому. У цей вогонь не можна було плювати, палити сміття, замітати попіл треба було окремим віничком з полину. При ньому

не можна було лаятися та голосно сваритися, навіть досі ми маємо прислів'я – «сказав би, так піч в хаті» [21, с. 27].

Чільне місце в релігійних уявленнях слов'ян дохристиянської доби посідає Світове дерево, або Дерево Життя. Воно було глибоко символічним для наших пращурів й символізувало чотири сторони світу (хрест, що не асоціювався тоді з християнством), три світи (небо, землю й підземне царство з відповідними їх мешканцями). У ролі світового дерева вшановувалися дуб, береза, ясен, горобина, яблуня [21, с. 16]. Підтвердженням цього є українські обрядові пісні:

«...Як ще не було початку світа,
То ще не було неба, ні землі,
А лишень було широке море,
А на тім морі явір зелений,
На тім яворі три голубочки...» [21, с. 16].

Через це предметами особливого шанування для давніх слов'ян були ліси, зокрема дубові [21, с. 16]. Навіть досі у фольклорних казках та билинах найчастіше ключові події сюжету відбуваються у лісі, а дуби постають як могутні велетні-захисники. А за давніми віруваннями наших пращурів, померлі піднімаються міфічним дубом на небо до своїх предків, через що ми й досі використовуємо фразеологізм – «дати дуба», тобто померти [21, с. 23]. Як і води, ліси слов'яни заселяли різноманітними істотами – лісовиками, мавками, чугайстрами тощо, хтось з них був небезпечним для людини, а хтось доволі нейтральним. Наприклад, коли людина зникала в лісі вважали, що її залоскотали мавки, а от чугайстри навпаки могли допомагати людям – захищали їх від мавок та допомагали знайти шлях додому. В цілому, поклоніння лісам повинно було допомагати у полюванні, збиральництві, водночас захищати від диких звірів.

Відголосками тотемізму у віруванні наших предків стало вшанування ведмедів, вовків, кабанів, зайців, лосів, рисі, а також кози [21, с. 24]. Подібно до індійської заборони невживання м'яса священної тварини – корови, наші предки також мали подібні заборони, наприклад, не вживати в їжу м'яса ведмеда, дане табу поширювалося й на хутро цієї тварини [30, с. 97]. Ця заборона

продовжувалася зберігатися навіть до початку XX ст. [30, с. 97]. Птахи також не залишилися без уваги: зозуля була провісницею майбутнього, голуб – символ кохання, ластівка – доля людини, ворони – священні птахи й вісники нещастя, сова – символ мудрості, смерті і п'їми [21, с. 25].

Старослов'янські релігійні культи, окрім обожнювання природи, також були засновані на культі вшанування померлих предків, які охороняли живих родичів від напастей, виступаючи як заступники та покровителі перед зовнішнім світом [21, с. 28]. Як ми зазначали вище, покровителями родів було багато міфічних істот, які опікувалися, в першу чергу, захистом членів сім'ї та продовженням їх роду. Цікаво, що сьогодні ми нерідко звертаємося до одного з цих божеств Чура, говорячи ще з дитинства відомі нам фрази: «Чур!», «Чур мене!», «Чур, це моє!» [21, с. 28]. Ще одними важливими божествами, пов'язаними з культом предків є Род та Рожаниці. Б. Рибakov вважає, що культ Рода і Рожаниць трансформувався з культу Великої Богині ще часів матріархату, адаптуючись до змін у суспільстві він поступово розділився на жіноче й чоловіче божества, які піклувалися про родинний добробут, продовження роду та родючість [45, с. 10].

Важливим обрядом пов'язаним з культом предків у старослов'янській культурі є похорон. Наші предки не боялися смерті, вони вважали, що це просто перехід з одного світу в інший, і на тому світі вони продовжать захищати своїх рідних. Тож до похорону ставилися відповідально, жреці проводили спеціальні обряди й молитви, родичі до небіжчика клали всі необхідні речі, які, як вони вважали, можуть знадобитися йому у тому світі (їжа, напої, зброя, предмети побуту, одяг, знаряддя праці тощо), окрім речей до заможного небіжчика клали його дружину, чи наложницю, слуг, коней, худобу [15, с. 97], про що розповідає в своїх спогадах арабський подорожній Ібн-Фадлан, а інший арабський подорожній Ібн-Дуст додає, що жінки родини померлого могли різати собі руки й лице [16, с. 112]. Після чого відбувався обряд трупоспалення, оскільки як вже зазначалося вище, слов'яни вірили, що вогонь очищає [15, с. 97]. Також Ібн-Дуст згадує й про похорони з трупопокладенням, де небіжчика не спалювали, а разом

з одягом, їжею, напоями, коштовностями і живою жінкою закопували у землі [16, с. 112].

Наступним етапом ритуалу поховання померлого була тризна. Український етнограф Олександр Олександрович Котляревський зазначає, що тризна являла собою урочисте прощання з покійним і мала вигляд воєнного ристалища, гри або битви, у той же час Борис Рибаків висуває думку, що такі обряди були покликані відганяти смерть від живих, демонструвати їхню життєздатність [14, с. 100].

З ускладненням міжособистісних та суспільних відносин між слов'янами реформувалися й релігійні уявлення: одні боги змінювали інших, виходячи на перший план (наприклад, зі збільшенням ролі полянських князів та їх дружин у суспільстві, провідну роль серед божеств почав відігравати Перун – бог грому та війни. Володимир Великий, в свою чергу, хотів обпертись на авторитет та популярність окремих богів з різних регіонів Східної Європи для ідеологічної підтримки своєї влади [27]), ускладнювалася культова обрядовість – з'явилися волхви. Волхви були жрецькими, служителями язичницького релігійного культу, вони вважалися виконавцями волі богів й охоронцями таємниць віри [21, с. 31]. Їхнім завданням було здійснення обрядів, моління та жертвоприношення (людських жертвоприношень серед східних слов'ян зафіксовано не було [22, с. 12]) задля багатого врожаю, припинення дощу, засухи, повені тощо [21, с. 32]. Всі ці дії здійснювалися найчастіше у спеціально відведених місцях – святилищах, які у слов'ян називалися капищами. Вони являли собою круглі або складні за формою земляні та дерев'яні споруди [40, с. 11], які будували у спеціальних місцях, які, за віруванням наших предків, були «місцями сили», наприклад, серед дубової галявини, там встановлювали ідолів богів, яким і приносили жертви волхви. Більшість ідолів не збереглися до нашого часу, це переважно пов'язано з тим, що деревина, з якої їх виготовляли, зруйнувалася під дією зовнішніх факторів за тривалу кількість років. Але є винятки – камінний плоскоріз в печері біля села Буші на Поділлі, він зображує чоловіка, що тримає чашу в руках, стоячи навколішках під деревом, на ньому сидить півень, а за ними

стоїть олень з розложистими рогами, та Збруцький ідол, що був також створений з каменю, що, як вважається, зображує бога Світовида, й представляє собою стовп покритий різьбленнями та закінчений чотирма безбородими обличчями. [16, с. 107].

Язичництво впливало й на міжнародні відносини слов'ян з іншими народами. Фактично язичницька Русь опинилася у політичній ізоляції, адже представники вже християнізованих країн Центральної, Західної й Південної Європи не бажали укладати династичні союзи з язичниками-дикунами. Ускладнювалася також і міжнародна торгівля. Оскільки християнське духовництво завжди ставилося до язичників і всього того, що їм належало, непримиренно, то за сигналом свого уряду християнське духовенство могло нацькувати населення власної країни на язичників, оголосити привезені ними на міжнародні ринки товари «поганськими» [15, с. 99-100].

Отже, наші пращури мали доволі обширну і складну систему дохристиянських вірувань, яка в силу суспільних та культурних процесів не встигла упорядкуватися та створити більш чітку ієрархічність. Основним напрямком вірувань праслов'ян було обожнювання сил природи та вшанування культу предків. Характерним також був малий антропоморфізм серед міфологічних істот, їх варіативність у місцевих пантеонах різних слов'янських племен, із-за чого ми маємо різних містичних створінь, що мають однакові сили та відповідають за ідентичні сфери життя людини. Язичницька культура глибоко вкоренилася в культуру нашого народу, її відголоски ми відчуваємо навіть в нашому сьогоденні

2.2. Характеристика візантійського православ'я

Візантійська імперія мала велике значення для політичного, економічного та культурного розвитку Русі-України. Для якісного подальшого дослідження нашої теми, необхідно визначити характерні риси культурно-релігійної сфери Візантії аби мати змогу відрізнити їх в канві нашої віри й культури.

Візантійське християнство було вирощене на ґрунті дуже розвиненого та вкоріненого язичництва античного світу. На відміну від слов'ян, греки мали обширний, антропоморфний пантеон богів та героїв, про них було створено багато міфів та легенд, сформовано повноцінні культи з впливовими служителями та безліччю храмів. Колонізуючи нові землі, греки приносили зі своєї батьківщини суспільний устрій, культуру та традиції [Додаток А]. Проте, розглядаючи конкретний культурний спадок Візантійської імперії, слід зазначити, що він не був представлений виключно античною культурою – вона всотувала в себе культурні особливості й інших східних народів [Додаток Б]. В. Удальцов виділяє характерні риси релігійного життя Візантії, куди відносе: стійке збереження пізньоантичних традицій, інтенсивний вплив цивілізацій Сирії, Палестини, Ірану, Єгипту арабського регіону; особлива, православна, форма християнства та панування імперської державної доктрини [15, с. 80]. Цей факт також підтверджується у роботі Шарля Бає «Byzantine Art», де зазначається, що завдяки своєму вигідному розташуванню Константинопіль став віссю блискучої цивілізації, де східні впливи змішуються з еллінізмом [50, с. 9].

Лін Родлей використовує поняття «метаморфози», щоб пояснити як язичницький Рим перетворився в християнську Візантію, акцентуючи увагу, що зміна відбувалася шляхом модифікації існуючих традицій для досягнення нових цілей [51, с. 8]. Траплялися випадки, коли духовні практики, неотримавши достатнього осмислення серед народу, деформувалися в уявленнях греків, так іконопочитання перетворювалося в ідолопоклонство: фарбу з ікон зішкрібали й змішували з вином, клали причастя на ікону, або робили їх хрещеними своїх дітей [48].

Тож ми можемо вважати, що християнство, ширячись територією Візантії, могло частково зливатися з місцевими віруваннями та традиціями, або підлаштовуватися під них.

Історія християнської церкви є довготривалою та складною. Християнська церква переживала як періоди свого піднесення, так і кризи. Але, незважаючи на це, християнське духовенство продовжувало відігравати одну з провідних ролей

у розвитку візантійської культури та держави в цілому. Імперія приймала віру від церкви, а церква, зберігаючи духовну автономію, дозволяла державі захищати й упорядковувати її земне життя [48]. Духовенство активно впливало на державні рішення, нерідко виступали радниками імператора й дипломатами, а світська влада, у свою чергу, спрямовувала церковну політику, формуючи тісний союз престолу й вівтаря.

Релігія вплинула на розвиток мистецтва, зокрема нас цікавити питання іконографії. Саме вона стала провідною галуззю мистецтва того часу. Раннє християнство не знало ікон у класичному для нас розумінні із персоніфікаційними зображеннями, навпаки катакомбний живопис мав символічний характер. Воно передавало не вигляд осіб, а досвід спасіння через хрещення й Євхаристію [48]. Лише в 685 р. на Трульському соборі було постановлено рішення зображати Христа в людському образі [49, с. 11]. До того ж у ранньовізантійському мистецтві ми можемо зустріти навіть відголоски язичницьких мотивів античності, так у баптистерії Хрещення Христа зображено на великому медальйоні, що утворює центр купола, річку Йордан в образі річкового бога [50, с. 18] [Додаток В]. Окрім цього криворізький художник та іконописець Сергій Юрченко додає, що зображення святих та всіх предметів на іконах, включно з фоном є символічними й націлені на відокремлення їх від реального світу, нереалістичні пози святих підкреслюють їх символічність образу і віддаленість від мирського життя. Навіть тканина на вбранні лягає ідеальними лініями, в той час як у житті цього досягти вкрай складно. Іконописець також звертає нашу увагу на фон ікони, на ньому відсутня перспектива та тіні, всі предмети абсолютно плоскі. Це пояснюється тим, що ікона не зображує наш світ, вона є лише вікном у сакральний вимір [1].

Як для ікон так і для мозаїк було характерним використання базових кольорів й ігнорування проміжних відтінків. Сергій Юрченко зазначає, що для візантійських ікон було чітко регламентоване використання кольорів, які мали кожен свій символічний сенс: Білий символізує чистоту, тому немовля Ісуса на іконах часто показують у білому вбранні з золотом, що підкреслює його

божественність; червоний означає любов і жертву, тож Богородицю здебільшого зображують у червоному мафорії [1] [Додаток Г]. Також окрім вище згаданих причин, це появнюється й практичними сенсами масштабні роботи повинні були чітко видними здалеку, тож найбільш доцільним було використання контрастних базових кольорів. [50, с. 38].

Не меншого значення мала архітектура. Константинополь вважався найкрасивішим містом зокрема у Юстиніанський період. Пишність і розкіш були одними з головних ознак архітектури Візантії. Всесвітньовідомою пам'яткою сакральної архітектури Візантії того часу є собор святої Софії-Мудрості Божої, який був відбудований Юстиніаном Великим [33, с. 6]. Як зазначає Шарль Бає у своїй книзі, характеризуючи Собор Софії у Константинополі: «Найвишуканіші матеріали – золото, срібло, слонова кістка та дорогоцінне каміння – використовувалися в неймовірній кількості.» [50, с. 21]. Софія була рясно оздоблена мозаїками з дорогоцінного каміння та безліччю канделябрів із золота. Вона стала певним взірцем храмої архітектури того часу [50, с. 30] [Додаток Д].

Загальною рисою храмів візантійського стилю, в першу чергу, є масивність їх стін і стовпів. Не менш характерною є й форма даних споруд – рівнораменний хрест [33, с. 6] [Додаток Е]. Ще одним підтвердженням синтезу культур у візантійському мистецтві є той факт, що християнська архітектура була нащадком греко-римської архітектури, але в деяких випадках зазнавала значного впливу місцевих традицій Сходу. За приклад можна навести руїни Пальміри та Баальбека [Додаток Ж], у цих спорудах можна чітко помітити тенденцію замінювати криві лінії прямими [50, с. 10].

Також характерною рисою архітектури візантійського стилю є симетричність. Під час створення мозаїк майстри розміщували однакову кількість фігур з одного боку та з іншого, щоб не порушити композиційну рівновагу [50, с. 38], такі тенденції не рідкоприводили до втрати художньої свободи авторів.

Отже, Візантія, ставши однією з наймогутніших держав того часу, поступово всотувала в себе культурні особливості народів Заходу та Сходу, таким

чином на витонченому «фундаменті» античності нашаровувалися нові стилі, традиції, уявлення інших народів, формуючи неповторну культуру Візантійської імперії, що уособлювала в собі відкритий діалог культур двох частин світу. Завдяки цьому християнство отримало сприятливі умови для свого швидкого поширення та вкорінення. Це, в свою чергу, зробило Візантію однією з головних колисок християнства в світі. Для Візантійської імперії було характерним висока табуйованість та символічність культурно-релігійної сфери, а самі священнослужителі були активними суспільно-політичними діячами. Також слід акцентувати увагу на тому, що, якщо у випадку Русі-України, ми говоримо про синтез слов'янської язичницької культури з християнством, то рівно аналогічно – для Візантії буде доречним розглядати формування її віри як синтез античної культури і культуру Сходу з християнством. Це є важливим аспектом, адже з хрещенням Русі перші в різній мірі перекочували до нашої країни також.

2.3. Процес впровадження християнства на українських землях.

Особливості формування християнства на Русі-Україні.

Україна одна з небагатьох країн світу, яка в переважній мірі сповідує православ'я. Впродовж багатьох століть наші предки боролися за свою віру, за право її існування, разом з ним й за право існування нашого народу як окремої нації у період бездержавності. Появу християнства на теренах нашої держави традиційно пов'язують з Володимиром Великим, але багато дослідників схиляються до того, що християнство серед східнослов'янських племен було відомо набагато раніше.

Про існування християнської віри наші предки знали здавна й співіснували з нею доволі мирно. В першу чергу, мова йде про полян, які завдяки своєму вигідному географічному положенню, часто контактували з візантійськими, варязькими, арабськими та іншими торговцями, що йшли торговим шляхом «із варяг у греки». Саме завдяки активній міжнародній торгівлі, шляхи якої проходили Дніпром, слов'янські племена на теренах України виховували в собі певну віротерпимість. Логіка, на наш погляд, доволі проста та прагматична:

іноземні купці припливають до Києва, продають свої товари, купують місцеві у слов'ян – обидві сторони отримують матеріальну вигоду, у випадку ж ворожого ставлення до іновірців – слов'янські племена самі позбавлялися б себе значної частини матеріальних благ. Таким чином економічні зносини з візантійцями потягли за собою у подальшому поширення їх культурних та релігійних традицій.

Відомий український історик М. Аркас наголошує, що слов'янські язичники байдуже ставилися до нової віри – найбільше через те, що не мали високо привілейованої та відокремленої від решти народу верстви жерців, як, наприклад, у Греції, чи Римі, котрі мали достатню могутність аби утримувати народ у старій вірі й виступати проти нової [11, с. 15].

Окрім цього, ми можемо згадати ще такий осередок християнства, як Тмутараканське князівство, яке розміщувалося на Азово-Чорноморському узбережжі й було приєднаним Володимиром Великим в XI ст. у момент, коли там вже було сформоване християнське архієпископство [36, с. 28], яке існувало ще за 120 років до офіційного хрещення Русі [46, с.111].

Також слід згадати про аріанство, яке фактично є одним із ранніх течій християнства. Не дивлячись на числені заборони з боку офіційної церкви, аріанство активно поширювалося серед варварських племен, зокрема, готів, які також мешкали на теренах сучасної України того часу [15, с. 35].

Продовжуючи тему осередків християнства, можна ще зазначити про Крим, що давно знав християнство. Звісно, немало роль у цьому відіграли греки та римляни. Римський імператор Траян заслав третього наступника Святого Петра – папу Климентія – до Херсонесу в Крим, де той проповідував і заснував місцеву християнську громаду [36, с. 21]. Також є історичні думки, що Кирило та Мефодій пророповідували у Криму й знайшли там Євангеліє та Псалтир, написані руськими письменниками і християнами, які розмовляли руською мовою [37, с. 92]. В історичній літературі зустрічаються відомості про руського князя Бравліна, який здійснив військовий похід на кримські землі наприкінці VIII ст. або напочатку IX ст., в результаті якого князь прийняв християнство [47, с. 13].

Неможна оминати увагою легенду з літопису «Повість минулих літ» про Апостола Андрія Первозданного [31, с. 43]. За легендою, він прийшов у Корсунь, довідався, що поблизу Корсуня гирло Дніпра, зійшов по Дніпру догори, зійшов на березі біля Києва й пророчив своїм учням: «Бачите гори оці? Яка на горах цих возсія благодать божя, і має бути город великий, і багато церков баг воздвигне» [4, с. 14].

Ці всі фактори у подальшому позитивно вплинуть на перебіг процесу офіційного хрещення Русі.

Тож, як ми бачимо, наші предки були знайомі з християнською вірою ще задовго до 988 року.

Руські князі розуміли політичне значення християнської віри, які переваги вона несе. Адже слід враховувати, що станом на кінець X ст. Русь була оточена християнськими країнами, які не прагнули розвивати торгівлю, створювати династичні союзи, підписувати мирні договори з язичниками. Що призвело до певної ізоляції Русі-України на міжнародній арені. Одним із перших правителів, що прийняли християнство, вважається Аскольд. Під час походів на Візантію й підписання мирних договорів князь хрестився й отримав християнське ім'я Микола. Разом з ним хрестилася й більшість його дружинників, однак подальше поширення віри зустріло спротив серед язичницького начелення Русі. Частина знаті не поділяла його поглядів, що зрештою спричинило змову та усунення князя [31, с. 35].

Хоча Ігор був язичником, він доволі лояльно ставився до християн, які до того ж були складовою його дружини. Зокрема під час підписання договору Ігоря з греками 944 р. вже виразно згадуються християни [16, с. 123]. М. Аркас зазначає про це наступним чином: «Там князь і дружина, будвши поганами (язичниками), присягли на горі на вогнищі Перуна, а ті дружинники і кияне, що були християнами (тоді вже багато було християн між Полянами), присягали у соборній церкві св. Ілії (ця церква тоді давно вже була збудована у Києві на Подолі; а через те, що вона й тоді вже звалася соборною, можна думати, що в Києві були й інші церкви)» [11, с. 20].

Ольга, напевно, є найбільш відомою правителькою, яка прийняла християнство у 957 р. Літопис надає нам свідчення, що Ольга охрестилася, щоб припинити залицання візантійського імператора – Костянтина Порфірородного, який став її хрещеним батьком [4, с. 45]. Але якщо відкинути ліричність даної події, то ми можемо побачити продумані кроки Ольги на шляху до збереження влади, (оскільки одруження з імператором означало б втрату її влади, загрозу для її сина Святослава) і спробу покращити становище Русі на міжнародній арені.

Наступник Ольги, її син Святослав, не розділяв погляди своєї матері й продовжував зберігати вірність язичницькій вірі своїх предків, зазначаючи «Як я можу один іншу віру прийняти? Та ж дружина моя з цього буде сміятись» [4, с. 99].

Правління Володимира Святославовича, умовно можна поділити його на два періоди: язичницький та християнський. Володимир, як і його батько, довгий час був затятим язичником, проте, цілком імовірно, його бабуся Ольга мала певний вплив на світогляд майбутнього князя.

Здобувши київський престол, Володимир розумів, наскільки важливо утримувати владу у своїх руках. Проте на заваді цьому стала неоднорідність населення Русі-України, тобто можна сказати, що Русь представляла собою об'єднання слов'янських племен, які були об'єднані в єдину державу переважно військовим, тобто недобровільним шляхом. Тож щоб знизити ризик повстань та закріпити свою владу, Володимир Великий проводить ряд реформ: адміністративну, військову, фінансову та релігійну.

Реформа язичництва являла собою зменшення пантеону богів та їх уніфікацію. Князь Володимир прагнув об'єднання, обрав найшанованіших богів з різних племен і створив власний пантеон. Володимир поставив на верхівку свого пантеону Перуна, нижче йшли Хорс, Дажбог, Стрибог, Сімаргл та Макоша [40, с. 13], й проголосив їх головними для в'ого населення держави, подекуди навіть силоміць. Однак його штучний пантеон не зміг закріпитися й стати народним, оскільки більше слугував політичним інтересам князя та дружини, ніж відповідав повсякденним потребам звичайних слов'ян [21, с. 88].

Але Володимир не зміг досягти своєї мети. Тож вектор його релігійної політики був значно змінений. Він звернув свою увагу на монотеїстичні віри, які передбачали принцип: «один Бог – один правитель», що значно посилювало владу князя. У «Повісті минулих літ» ми можемо зустріти цікаву розповідь, як князь обирав нову віру, приймаючи у себе посольства різних релігій: мусульман, юдеїв, німців з римським християнством, а з Візантії прийшов філософ, що повідав йому про східне християнство [4, с. 138–169], до якого він в пешті й схилився, вражений його матеріальною й духовною красою. Проте, на наш погляд, слід враховувати, що автор літопису був ченцем, тож це, без сумніву, могло вплинути на специфіку викладу. Цілком ймовірно, що крім уже зазначених причин обрання християнства візантійського зразка, значну роль відіграли економічні та політичні переваги даного вибору. Багатства, могутність Візантії та відносна близькість до Русі-України, разом із досвідом попередніх зносин, сприяли вибору Володимира Святославовича. Не меншу роль у прийнятті Володимиром християнства та подальшому хрещенні Русі відіграла сестра візантійських імператорів – Анна.

Датою хрещення вважають 988 р., як зазначає літопис: «Ранком (Наступного дня) зійшов Володимир із царициними і корсунськими попами до Дніпра, і зійшлося людей без ліку: і ввійшли всі в воду, і стояли у ній по шию, а другі до грудей, малі біля берега, інші тримали дітей, на руках, дорослі бродили, а попи ж стояли і творили молитву. І було видно радість велику на небі і на землі: стільки душ врятованих!» [4, с. 185]. Проте хибно вважати, що процес християнізації відбувався миттєво й з «радістю», про яку зазначає автор літопису. Найшвидше християнізувалися міста та вельможі, у той же час віддалені від центру племена Русі ще довгий час залишалися язичниками, наприклад: у XII ст. тільки частина в'ятичів була християнізована [11, с. 66]. Рецидивів поганства на території України істориками виявлено не було, у той час як у Новгороді відбувалися значні бунти проти нової віри [23, с. 45] – «Добриня хрестив і хрестом і мечем» [11, с. 36]. Говорячи в цілому язичництво не мало єдиного

центру чи організації, тому не могло чинити тривалого опору новій вірі [21, с. 107].

Після прийняття християнства Володимир збудував церкву Успіння Пресвятої Богородиці, яка в народі отримала назву Десятинної церкви, (оскільки на церкву виділялося 1/10 прибутків князя). Збудована в 989 – 996 рр грецькими й болгарськими майстрами, вона мала три нави і шість колон, що були прикрашені мозаїкою та грецькими розписами [Додаток 3]. Під час археологічних розкопок також було виявлено залишки мозаїчної підлоги, мармурових капітелей та уламки мармурових і шиферних плит [43, с. 264] [Додаток 3].

Володимир Великий, охрестивши Русь, активізував культурний вплив Візантійської імперії не тільки на духовну складову, а майже на всі сфери життя наших пращурів, державний і суспільний лад, матеріальну культуру [23, с. 46]. Позитивним наслідком прийняття християнства – стало єднання народу, знаходження спільної ланки між всіма слов'янськими племенами слов'ян Русі [21, с. 101]. Що сприяло політичній та суспільній стабілізації в середині держави, зміцненню авторитету влади київського князя.

Наступник Володимира – Ярослав Мудрий, продовжував вкорінення християнської віри серед населення Русі. Ярослав Мудрий сприяв поширенню прицерковних шкіл та бібліотек. Не дивлячись на те, що у період переходу від язичництва до християнства на Русі паралельно існували язичницькі та християнські школи, Ярослав мудрий активно розвивав школи за грецьким зразком [45, с. 42]. Проте виходячи до потреб держави програма дещо модифікувалася: у давньоруських школах навчали письма, читання, лічби, співу й музики, які вважали важливою частиною «семи вільних мистецтв», також опановували поетику, риторику та іноземні мови, зокрема грецьку й латинську [45, с. 43]. Викладанням всіх цих дисциплін займалися священники, які спочатку були запрошені з території Візантійської імперії, а згодом цю роль перейняло на себе вже місцеве духовенство.

Перша бібліотека була заснована у Софіївському соборі в 1037 р., пізнішу бібліотеки з'явилися в Києво-Печерській лаврі та інших церквах [45, с. 43]. До київських бібліотек книги завозилися з Константинополя та Болгарії, всі вони були релігійного змісту [16, с. 129] й активно перекладалися й переписувалися у скрипторіях.

Як можна помітити, візантійська сторона відігравала активну роль у поширенні християнства і в його контролі. Перші священники, книжки, ікони були привезені із Візантії. Разом із ними поширювалися традиції, обрядовість та особливості її християнства.

З прийняттям християнства церковна організація була встановлена за візантійським зразком. В цілому контроль над руською церквою був у зосереджений руках константинопольського патріарха. Проте навіть тут українське духовенство мало свої місцеві особливості: оскільки церковнослужителі були найбільш освіченими з поміж інших верств населення Русі-України, князі, як зазначає М. Аркас, любили радились з ними, але впливу на політику українське духовенство не мало і навіть не шукало його [11, с. 66], навідміну від візантійських священників, які активно впливали як на внутрішньополітичні справи своєї держави, так і на її міжнародні відносини.

Розвиток самобутності християнської церкви у Русі-України розпочався майже одразу. Проявами цього стало доповнення пантеону першими слов'янськими святими – Борисом, Глібом, Ольгою [21, с. 99].

Місцевій світській владі не подобався такий стан справ. Тож, скориставшись ситуацією, Ярослав Мудрий створює Київську митрополію, на чолі якої ставити русича Іларіона. Князь Ярослав разом з нообраним митрополитом розгорнули широку антивізантійську політику, що створило можливості для патріотичної просвітницької діяльності серед населення держави та хоч нетривалому, але зменшенню впливу Візантії на внутрішнє управління церквою Русі [45, с. 46].

Таким чином ми бачимо, що християнство поширювалось і закріплювалося на наших землях поступово. Проте формування нової віри на Русі мало свою специфіку.

Слід почати з того, що християнство, як вже зазначалося, було занесене на нашу землю із Візантії, але будувалося руське християнство на язичницькому фундаменті. Це явище, яке ми можемо помітити на прикладі самої Візантії, було типовим. Глибоко вкорінені язичницькі вірування після 988 р. нікуди не зникають: люди продовжують потайки вірити у давніх богів, проводити язичницькі обряди. Нова віра дотримувалася новонаверненими християнами переважно для виду. Русичі продовжували вживати м'ясо у піст, духовенство ж, зайняте на той час більш нагальними справами, звернуло на це увагу вже далеко пізніше [11, с. 64].

Навіть сама суть християнської віри для багатьох була незрозумілою та складною. Адже у випадку язичництва, люди отримували прості пояснення складних природних явищ та процеси, навіть сама людина й боги були лише її частиною. Тоді як християнство цього не пояснює, не допомагає досягнути навколишній світ, воно лише висуває ідею про вищу духовну сутність людини та її особисту відповідальність перед всесильним Богом [21, с. 94]. Навіть поняття гріха, тобто порушення віри, мали різну природу. У контексті християнства гріх означає відхід від Закону Божого. Для язичників же головними порушеннями вважалися дії проти природи (вбивство священних тварин, вирудування дубів, забруднення водойм, створення пожеж тощо), оскільки б вони загрожували виживанню роду, або усього племені [21, с. 104].

Тож це був складний процес, де язичництво намагалося вижити, а християнство – поширитися. Наслідком цього стало часте розмиття кордонів між двома світоглядними системами та формування двовір'я. Що сприяло «міграції» язичницького пантеону до християнського, формування відмінної від Візантії архітектури та іконопису. Антій Синявський підтверджує провідну тезу нашої роботи, зазначаючи, що малоросійський стиль, який проявився найбільш яскраво

у церковній царині, розвивався поступово на основі місцевих елементів під візантійським й західним впливами [9, с 340].

Враховуючи, який вагу у духовній житті східних слов'ян мали деякі язичницькі боги, священики досить швидко зрозуміли, що боротися з ними майже неможливо, тож вирішили піти шляхом найменшого опору й адаптувати їх до своєї віри, залишивши головні їх риси й надавши нові християнські імена: Велес отримав ім'я Власія, Перун – Іллі, Мокош – Параскеви-П'ятниці [21, с. 106]. Також слід згадати той факт, що після запровадження християнства на знищених язичницьких культових центрах будувалися християнські церкви [14, с. 59].

Перші ікони на території Русі-України, як вважається, були завезені з Візантії у XI ст [24]. Проте вже в тому ж XI ст., на території України почали створюватися власні іконографічні школи, в яких поступово формуються локальні риси іконографічного мистецтва. Тобто починається синтез канонічних християнських візантійських традицій іконопису з глибоко вкоріненим місцевим язичницьким світоглядом. Іконописець Сергій Юрченко відзначає, що для ікон Русі-України є більш характерними природність зображення святих, емоційність, надання об'єму формам та додавання природних елементів – тварин, чи рослин [1] [Додатки К; Л]. В іконописі того періоду дедалі частіше постають святі на тлі рідних країв – у знайомому побуті та в національному вбранні [45, с. 33].

Гарним прикладом додавання природних елементів до ікон є «Неопалима купина». На цьому типі ікон зображують восьмипроменеву зірку, в центрі якої розташовані Богородиця з Ісусом Христом на руках, а в променях чотири образи апостолів євангелістів, що розташовані по кутах іконографічного зображення. Образи останніх представлені у вигляді ангела та трьох тварин: телець, бик – Лука так, як він говорив про Бога, як про першого Першосвятителя, який приніс себе в жертву, а сама тварина телець, як відомо, представляється жертвовною твариною. Образом ангела є Матфей, тому що він в своїх Євангеліє особливо підкреслює людське походження Господа Ісуса Христа від Давида та Авраама. Марк в образі лева, так як він показує особливості царської всемогутності Бога.

А в образі орла – Іоанн, тому що він відзначався величністю своїх думок і задумів. Вважається, що походження тварин на іконі спричинено залишками язичницьких вірувань, які адаптувалися до християнських тематик [5] [Додаток М].

Гарним ілюстративним прикладом синтезу християнських і язичницьких образів у іконографії Русі є образ язичницької Берегині, що зустрічається на антропоморфних і зооморфних фібулах VI–VII ст., вона уособлює в собі жінку в довгому, що розходиться донизу, вбранні, з піднятими догори руками, у позі молитви до сонця, з сонячним диском навколо голови. З сприйняттям християнства цей образ майже без змін мігрував до християнської іконографії у вигляді загальновідомого сюжету Богоматері Оранти, яка аналогічно зображується з піднятими догори руками і несе в собі ідентичний символізм захисту [14] [Додаток Н].

Найбільшого поширення кам'яне будівництво набуло після прийняття християнства. Разом із священиками до Русі-України були запрошені інженери, архітектори та будівники, які почали створювати церкви та храми у притаманному для них візантійському стилі, основні риси якого були визначені нами у попередньому пункті. Проте навіть архітектура зазнала змін.

Місцева архітектура вирізнялась тим, що як ззовні, так і всередині були багато оздоблені мармуровими архітектурними деталями, різьбленими порталами, вівтарними перегородками, мозаїчними підлогами, мозаїками і фресками на стінах, окрасами ікон золотом і сріблом та дорогоцінними каменями [33, с. 38]. В основу споруд закладалася хрестовокупольна система, назва походить від того, що всередині церкви утворювався просторовий хрест з центром під куполом і з сторонами відгалуженнями широких нефів [13, с. 15]. Але також на ранньому етапі розвитку саме кам'яного будівництва руські майстри застосовували й свої оригінальні техніки, наприклад: замість тесаного каменю, як у Візантії, здебільшого використовували ламаний, це ніяк не впливало на міцність споруди, проте робило саме будівництво значно простішим [12, с. 356].

Напевно, одним із найвідоміших досягнень Ярослава Мудрого було будівництво Софії Київської. Виходячи з самої назви, ми можемо помітити, що Ярослав прагнув перенести на до своєї країни велич «найвеличнішою церквою світу» – Софії Юстиніана [16, с. 258]. До перебудов Софія Київська мала п'ять нав і п'ять апсид, середня з яких була найбільшою. Тринадцять бань спиралися на дванадцять стовпів, а з трьох боків храм оточувала галерея [16, с. 259]. Така система відповідала традиційній для того часу християнській символіці, де великий купол символізує Христа, а дванадцять дрібніших – його дванадцять учнів [45, с. 128] [Додаток О]. Попри значну подібність у будові Софія Київська не була простою копією константинопільського храму, її створювали як оригінальний твір, що адаптувався до місцевого рельєфу, матеріальних бази та уявлень про красу [16, с. 259]. В середині собор був пишно оздоблений мозаїками та фресками, які не дійшли до наших днів в повному об'ємі. Мозаїка Христа Вседержителя Софійського собору є гарним прикладом ранньохристиянській іконографії [44, с. 180] у традиційному візантійському стилі, розташований на склепінні центрального купола й викладений великими шматочками смальти [21, с. 241]. Центральним образом є – Богоматір-Оранта, що представлена у вигляді піднятої до гори Діви Марії, яка символізує захист та заступництво. Вона зображена теж у традиційному для Візантії стилі з беземоційним обличчям та символічним положенням тіла [Додаток П]. Національні риси добре проявлялися у фресках, де наявні зображення княгині Ольги, князів Володимира, Ярослава Мудрого з родиною, а також сцени полювання й народних забав [45, с. 33].

Отже, християнство та язичництво співіснували на наших землях ще з сивої давнини, співіснують й досі, тільки зараз кордони між ними практично стерті і для багатьох майже непомітні. Наша віра є результатом злиття двох антономічних вір – візантійського християнства і старослов'янського язичництва. Вона розвивається, змінюється, але продовжує відображати глибину й оригінальність культури давнього українського народу.

Висновки до розділу 2

У другому розділі нашої кваліфікаційної роботи ми провели дослідження й визначили, що східні слов'яни володіли розвиненою, але ще не цілком сформованою системою дохристиянських вірувань. У центрі цього світогляду стояло обожнення природи й культ предків. Міфологія праслов'ян відзначалася багатством образів і варіативністю.

Також для подальшого проведення розробки теми ми проаналізували та виокремили характерні ознаки культурно-релігійної сфери Візантійської імперії, яка, як ми зазначали, мала значний вплив на розвиток Русі-України. Тож ми визначили, що візантійська культура вирізнялася символічністю, глибокою сакральністю та активною участю духовенства в політичному житті країни.

Кінцевим результатом історичної частини нашого дослідження стало виявлення фактів взаємовпливів візантійського християнства й східнослов'янського язичництва у процесі формування культурно-релігійної свідомості Русі-України.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА УРОКУ

З ТЕМИ «УПРОВАДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА»

3.1. Стан проблеми в шкільній практиці

У шкільній практиці проблематика нашої роботи частково розглядається у курсу «Історія України» 7 класу, під час вивчення Розділу І. «Виникнення та становлення Русі-України» та Розділу ІІ. «Русь-Україна наприкінці Х – у першій половині ХІ ст.», у підручнику «Історія України» для 7 класу авторства О. Є. Пнаріна, А. С. Макаревич, О. С. Охріменко, Ю. А. Топольницької відповідають наступні параграфи: «Суспільство, господарство і вірування східних слов'ян» та «Русь-Україна наприкінці Х – на початку ХІ століття: релігійне життя, культура» [26].

На своєму уроці на тему «Господарство та суспільство слов'ян» вчителька історії комунального закладу «Пасічанська гімназія» Зміївської міської ради Чугуївського району Харківської області Вистороп Тетяна Василівна висвітлює тему дохристиянських вірувань слов'ян побіжно у контексті загального вивчення суспільного устрою племен східних слов'ян. В ході уроку вчителька роз'яснює поняття «язичництво» (додатково використовуючи вправу з розшифруванням слова «чинятзицов», де дітям необхідно було вибудувати слово «язичництво»), розповідає про Дерево життя та декількох представників вищого пантеону слов'янських богів, акцентуючи увагу на обожненні природи. Для закріплення здобутих знань вчителька пропонує учням заповнити схему «Дерево життя», де необхідно заповнити три яруси дерева та виконати інтерактивну вправу на платформі Learning Apps, де дітям необхідно було співвіднести ім'я божества з явищем природи, за яке воно відповідає [18]. В цілому даний урок лише побіжно, надаючи лише загальні уявлення про дохристиянську віру наших предків, в більшій мірі увага вчительки зосереджена на суспільній організації та заняттях слов'ян.

Радченко Ірина Юріївна, вчителька історії Кролевецької школи Сумської області, у ході свого уроку на тему «Господарство та суспільство слов'ян» використовує роботу в групах, розділивши клас на 4 частини й роздавши картки із завданнями, стимулює учнів до самоопрацювання частини матеріалу. Одній з груп впадає картка №4 «Релігія давніх слов'ян». У даній інформаційній картці вчителька висвітлила передовсім пантеон головних богів, акцентуючи на їх тісні зв'язок з природою, але окрім них вона також згадала й про дрібніших міфічних істот, таких як упирі, вурдалаки, берегині, але в більшій мірі це був просто перелік їх імен. Після опрацювання картки представники групи виступають із повідомленням. Далі йде фронтальна бесіда [39]. Таким чином учні за підтримки вчителя допомагають один одному створювати конспект. Але не дивлячись на цікавий підхід проведення самого уроку та взаємодії учнів, ми бачимо знову доволі поверхнєве висвітлення теми вірувань наших предків, що полягало, в першу чергу, у дослідженні основних найбільш відомих богів (Ярило, Перун, Стрибог, Мокош тощо).

Більше уваги дохристиянським віруванням приділяє вчителька історії Запорізької гімназії №98 – Михайлова Оксана Леонідівна. Під час свого уроку на тему «Давні слов'яни» вчителька розповідає не тільки про культ природи й головних богів й їх функції (Перун, Сварог, Дана, Стрибог, Велес), а й акцентує увагу на культі предків. Оксана Леонідівна також надає пояснення поняттю «язичництво». На противагу вище розглянутим урокам тут ми можемо побачити й висвітлення таких аспектів як роль волхвів у релігійному культі й тогочасному суспільстві, дрібні духи лісу, водойм, осель (домовики, водяники, лісовики, мавки, русалки тощо), календарна обрядовість (святкування Нового року у березні). Для закріплення вивченого матеріалу вчителька використовує гру «Правда-неправда», де учням необхідно виправити висловлення вчителя [32]. Слід знову акцентувати увагу, що даний матеріал висвітлюється в контексті загального вивчення суспільства давніх слов'ян.

Другу частину тематики нашої кваліфікаційної роботи можна прослідкувати в уроці криворізької вчительки історії та основ правознавства

Тетяни Василівни Тобер на тему: «Прийняття християнства князем Володимиром Великим. Хрещення Русі». Для вивчення даної теми вчителька обрала форму проведення – урок: заочна подорож. На уроці вчителька пояснювала нову тему, висвітлюючи витoki християнства та основні його характеристики (в першу чергу – монотеїстичність, зміну стосунків між богом та людиною), язичницьку реформу Володимира (зменшення пантеону богів, виділення основних загальноприйнятих для всіх слов'янських племен Русі: Перуна, Велеса, Даждбога, Хорса, Стрибога, Мокоші), впровадження християнства на теренах Русі-України. У ході заняття вчителька запропонувала учням переглянути відео «Хрещення Русі» й відповісти на питання «Які причини можна визначити стали метою запровадження християнства в Київській Русі?». Діти аналізують переглянутий матеріал та надають відповідь. Разом з вчителем визначають історичне значення хрещення. Цікавою змістовою особливістю уроку було звернення до сучасності, зокрема Конституції України, де вчителька акцентувала увагу на тому, що в нашій сучасній Україні віросповідання є особистою справою кожної особи й майже не регламентується державою, в той час як Володимир Великий насаджував нову віру нерідко насильницькими шляхами. У ході уроку були також розглянуті деякі культурні наслідки впровадження нової віри, зокрема догмати християнства, ікони, хрест як важливий символ християнства, нова сакральна архітектура (були розглянуті Софіївський собор, Золоті ворота, Десятинна церква). Під час уроку учні часто працювали в групах й виконували тематичні завдання. Закріплення знань було представлене у вигляді вправи «Незакінчене речення», де учням необхідно було доповнити пропуски в реченнях [42]. Як ми бачимо, урок є доволі ґрунтовним, охоплена велика кількість дотичних тем, задіяно значну кількість інтерактивних форм взаємодії з учнями, що сприяло зануренню їх в атмосферу того часу та події.

На уроці «Запровадження християнства на Русі» вчительки історії Аретинської Людмили розкриваються питання витоків християнства на Русі, де вчителька акцентує увагу на поступовому поширенні нової релігії спочатку серед країн Західної Європи, а потім через Константинопіль, за сприяння Кирила та

Мефодія, до теренів нашої держави. Доволі детально висвітлені передумови впровадження християнства, під час дослідження яких вчителька захоплювала політичні, економічні й культурні фактори, що впливали на перехід до нової віри. Також обговореною була й язичницька реформа князя. Під час заняття учні були ознайомлені з легендою вибору Володимиром нової віри з «Повісті минулих літ». Вчителька неодноразово зацентувала увагу учнів на меті самого князя, який прагнув в першу чергу зміцнити свою владу. Третя частина уроку була присвячена історичному значенню хрещення Русі-України та його найближчим наслідкам (у цій частині були висвітлені процес формування церковної ієрархії, розвиток книгодрукування й освіти, появи нових тенденцій у мистецтві східних слов'ян, досліджено зміни у міжособистісних відносинах в середині суспільства країни) [10]. Розглянутий нами урок надає фундаментальне розуміння процесу християнізації Русі. Цікавим моментом є використання легенди з літопису «Повісті минулих літ»

Ще одним прикладом є урок Кіпешук Любов Степанівни, вчительки історії Богородчанської ЗОШ І-ІІІ ст. №2 Івано-Франківської області, «Запровадження християнства на Русі». Вчителька починає заняття з визначення проблемного завдання уроку: «Доведіть, що запровадження християнства – це закономірний політичний захід Володимира Великого». Ми одразу можемо зрозуміти, що матеріал уроку вчителька підготувала з акцентом, в першу чергу, на політичні й економічні складові, проте не останнє місце вчителька відвела саме культурному. Ще одним цікавим й вкрай доречним, на наш погляд, елементом уроку було пригадування особливостей язичницьких вірувань стародавніх слов'ян. Таким чином учні мали змогу пригадати вже вивчений матеріал у попередньому розділі. Разом з опрацюванням нового матеріалу, під час уроку діти повинні були поступово заповнювати таблицю «Порівняння язичництва і християнства» (де необхідно було визначити особливості вірування, шляхи поширення серед слов'ян, організацію, специфіку культових споруд, хто були служителями віри, джерела віровчення й пантеон). На занятті діти вивчили передумови, сам процес поширення та історичні наслідки хрещення Русі-України, впродовж всього уроку

активно залучалися до дискусій та виконання різноманітних вправ (наприклад: розв'язання ребусу) [29]. Найбільшою перевагою даного уроку, порівняно з попередніми, ми вважаємо, є порівняння язичництва та християнства, завдяки чому учні могли порівняти ці дві віри, знайти спільні й відмінні риси.

Виходячи з проаналізованих вище уроків, ми можемо зробити наступні висновки: шкільна програма передбачає лише поверхневе ознайомлення з дохристиянськими віруваннями наших предків, найчастіше вчителі звертають увагу на культ природи й декількох найбільш відомих богів з вищого пантеону, доволі часто ігноруючи культ предків та обрядовість. У вище висвітлених нами уроках не було виявлено проведення паралелей з сучасністю, щоб учні мали змогу «онаочнити» для себе дану тему, зрозуміти, що певні залишки язичництва наявні і в їх житті. Під час викладання тем хрещення Русі вчителі рідко звертаються до теми синтезу християнства з місцевими язичницькими віруваннями східних слов'ян у процесі формування нової віри Русі-України. Найчастіше вчителі обмежуються визначенням передумов впровадження нової віри, самого процесу та наслідків, при цьому дуже рідко в розуміння дітей вкладається той факт, що християнство на теренах Русі було ще до офіційного хрещення Володимиром, що певна частка слов'ян вже була християнізована, або що після 988 р. залишки язичницької віри все ще існували та адаптовувалися до нових реалій.

3.2. Методична розробка уроку «Вплив релігії на розвиток суспільства та культури Русі-України»

Історія України

7 клас

Розділ 2: Русь-України наприкінці X - на початку IX ст.

Тема уроку №8: Русь-України наприкінці X - на початку IX ст.: релігійне життя, культура.

Мета:

- **Навчальна:** формувати в учнів уявлення про особливості релігійного й культурного життя Русі-України наприкінці X – на початку XI ст., ознайомити з особливостями процесу християнізації Русі, впливом візантійської культури й релігії, місцевих язичницьких вірувань й традицій на формування культури й духовного життя суспільства Русі-України.
- **Розвивальна:** розвивати вміння учнів порівнювати та узагальнювати історичні явища, аналізувати культурні впливи та їх наслідки, формувати історичне мислення.
- **Виховна:** виховувати повагу до культури та духовної спадщини українського народу, усвідомлення ролі культурного синтезу у формуванні національної ідентичності, толерантне ставлення до різних релігій та культур.

Тип уроку: формування нових знань.

Методи і технології: пояснювально-ілюстративний метод, пошуковий, описовий, діалоговий метод, інтерактивні вправи.

Навчально-методичне забезпечення:

1. Пометун О. І., Ремех Т. О., Гупан Н. М., Малієнко Ю. Б., Сєрова Г. В. Модельна навчальна програма «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти [38].
2. Історія України: підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти / О. Є. Панарін, А. С. Макаревич, О. С. Охріменко, Ю. А. Топольницька. - Київ: Літера ЛТД. 2024. 192 с. [26].
3. Мультимедійна презентація “Русь-України наприкінці X - на початку IX ст.: релігійне життя, культура”. – Режим доступу: <https://docs.google.com/presentation/d/1VjUt7Vs0JjGChg5zMVV2fDYzraKoOIE6Nhksq9cUQ4/edit?usp=sharing>

Інтеграційні міжпредметні зв'язки: мистецтво, релігієзнавство.

Поняття і терміни: «ікона», «фреска», «мозаїка», «собор», «графіті», «двовір'я».

Структура уроку:

I. Організаційний момент	(3 хв)
II. Актуалізація опорних знань учнів	(5 хв)
III. Мотивація навчальної діяльності учнів	(2 хв)
IV. Оголошення теми і змісту уроку	(2 хв)
V. Вивчення нового матеріалу за планом	(23 хв)
VI. Первинне закріплення вивченого матеріалу	(5 хв)
VII. Підсумок уроку. Перевірка очікуваних результатів	(2 хв)
VIII. Домашнє завдання	(3 хв)

Очікувані результати: учні зможуть пояснити особливості релігійного й культурного життя Русі-України наприкінці X – на початку XI ст., охарактеризувати процес запровадження християнства та його вплив на розвиток культури східних слов'ян, визначити значення візантійських традицій та місцевих язичницьких вірувань у формуванні духовного світу давньоруського суспільства. Також учні зможуть наводити приклади проявів синтезу християнських і язичницьких вірувань у побуті, мистецтві та світогляді людей того часу та сьогодення, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між релігійними уявленнями та культурними явищами.

Хід роботи

Етап заняття	Діяльність вчителя	Передбачена діяльність учнів
I. Організаційний момент (3 хв)	Доброго дня, шановний клас, прошу всіх організувати свій навчальний простір. Відмічаємо відсутніх. <i>Вчитель відмічає відсутніх учнів на уроці</i>	<i>Учні займають свої місця, організовують навчальний простір і по черзі відмічають свою присутність.</i>
II. Актуалізація опорних знань учнів (5 хв)	Перед тим як ми перейдемо до опрацювання нової теми уроку, давайте пригадаємо попередньо вивчений нами матеріал з тем «Язичницькі вірування стародавніх слов'ян» та «Хрещення Русі Володимиром Великим».	<i>Діти виконують завдання вчителя.</i> Язичництво: <i>- Перун – бог грому і блискавки, покровитель воїнів.</i>

	Для цього виконаємо інтерактивну вправу на платформі Learning Apps, де вам необхідно буде розділити картки по групах, одні з них будуть стосуватися язичництва, а інші – християнства. Свою відповідь супроводжуйте коротким коментарем – поясненням. Вчитель виводить на екран завдання з платформи Learning Apps: https://learningapps.org/watch?v=pct1uj9z525	- Священний дуб – дерево, уособлення сили природи, місце молитов до язичницьких богів. - Кapiище – це святилище дохристиянських часів. - Культ сонця й вогню – язичники поклонялися їм й вважали священними. - Політеїзм – віра в багатьох богів. - Ідол – статуя-образ язичницького божества. Жертвоприношення – ритуал принесення дарів богам задля отримання їхньої прихильності. - Волхви – служителі дохристиянських язичницьких культів. - Обожнення природи – віра у священність сил природи. – Мокоша – богиня родючості. Християнство: - Біблія – священне письмо християн. - Хрест – головний символ християнства. - Володимир Великий – князь
--	---	--

		київський, що охрестив Русь. - Ікона – живописне зображення християнських святих. - Ісус Христос – Син Божий. - Церква – місце християнського богослужіння. - Богослужіння – форма поклоніння Богу. – 988 р. – рік хрещення Русі-України Володимиром Великим. – Візантія – держава, з якої Русь прийняла християнство. – Крим – місце хрещення Володимира Великого.
III. Мотивація навчальної діяльності учнів (2 хв)	Під час підготовки до сьогоденного уроку з вирішила запитати час GPT, як він уявляє творення нової релігійної свідомості й культури Русі-України після її хрещення. Ось, що він мені згенерував. 	Діти розглядають зображення, аналізують його, зазначаючи, що на ньому зображено й діляться своїми думками стосовно питання вчителя. На картинці ми бачимо дві хвилі, які, ніби, збираються злитися один з одною, одна хвиля символізує християнство, ми бачимо хрест, а інша язичництво –

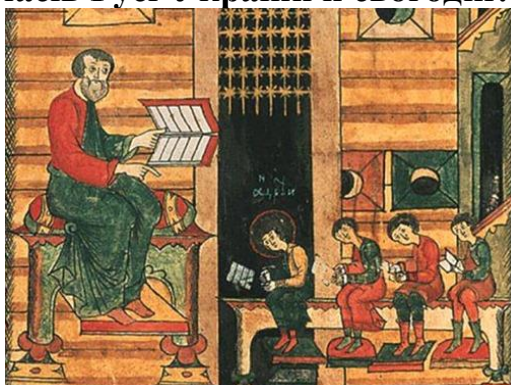
	Як ви гадаєте, що зображено на картинці, яку ідею хотів до нас донести штучний інтелект? <i>Вчитель виводить на екран картинку.</i>	зображено ідола. А між ними зображено герб України, що може символізувати, що в наслідок злиття цих двох вірувань та культурних традицій сформувалася українська духовність та культура.
IV. Оголошення теми і змісту уроку (2 хв)	Записуємо у зошитах тему нашого уроку: Русь-України наприкінці X - на початку IX ст.: релігійне життя, культура. План заняття: 1. Роль церкви в суспільному та духовному житті Русі-України. 2. Розвиток архітектури та образотворчого мистецтва. 3. Збереження язичницьких традицій і формування двовір'я. <i>Демонстрація Слайду №2</i>	Учні записують тему та план уроку у робочий зошит.
V. Вивчення нового матеріалу за планом (23 хв)	<i>Працюємо з презентацією:</i> https://docs.google.com/presentation/d/1VjIU7Vs0JjGChg5zMVV2fDYzraKoOIE6Nhksq9cUQ4/edit?usp=sharing Для більшої зручності, ми будемо користуватися підручником та презентацією. 1. Роль церкви в суспільному та духовному житті Русі-України. На попередніх заняттях ми з вами вже говорили, що християнство на теренах Русі-України існувало ще задовго до офіційного прийняття нової віри Володимиром Великим. Свідченням	<i>Діти продовжують створення конспекту.</i>

цього, щонайменше, є факт існування церкви Святого Іллі у Києві. Але саме після 988 року, коли християнство було проголошено офіційною релігією Київської держави, церква почала відігравати важливу роль у суспільному й культурному житті народу Русі.

Християнська церква стала осередком знань. При церквах відкривалися школи, створювалися бібліотеки. Перша бібліотека була заснована Ярославом Мудрим при Софіївському соборі. У бібліотеках збирали й переписували іноземні книжки, найчастіше їх завозили з Болгарії та Візантії. Місця, де переписували книги називалися скрипторіями.

Оскільки найбільший освіченими людьми в країні були священики, то школи відкривалися при церквах і монастирях, де дітей навчали грамоті, письму, математиці, церковному співу.

Розгляньте картинку й визначте, що спільного ви помітили у процесі навчання за часів Русі-України й сьогодні?

Окрім цього християнські священики займалися питаннями шлюбу, хрещенням новонароджених, відспівуванням

Учні розглядають зображення й надасть відповідь на питання вчителя. На світлині зображено вчителя, який навчає дітей за допомогою книги. Аналогічно як зараз наш вчитель викладає новий урок за допомогою підручника. Учні сидять як і ми у класі, занотовують за вчителем новий матеріал. В цілому картинка нагадує наш сучасний клас,

	померлих. У деяких випадках їх навіть могли відправляти з дипломатичними місіями до інших країн Європи. Навіть частина судових справ була передана під контроль церкви. Найчастіше церква опікувалася сімейно-побутовими справами та моральними дилемами. Відкрийте свій підручник на с. 72 та розгляньте схему, прокоментуйте її, на чому автор підручника хотів наголосити даною схемою? 2. Розвиток архітектури та образотворчого мистецтва. Як ви вже знаєте традиційно основним матеріалом будівництва у стародавніх слов'ян була деревина, вони будували з неї свої житла, укріплення, капища. Лише з приходом християнства до нас з Візантії прийшло й будівництво з каменю. Першою кам'яною церквою вважається Десятинна церква, яка була збудована у 989 – 996 рр за наказом Володимира Великого запрошеними з Візантії майстрами. На жаль, до наших часів вона не збереглася. Проте з археологічних досліджень, ми можемо дізнатися, що збудована була за зразками візантійської архітектури. Найбільш відомою архітектурною пам'яткою княжої доби, що збереглася до наших днів є – Собор Софії Київської. Навіть вже відомий нам митрополит Іларіон писав, що такої краси не бачено у всьому світі. Хоча вона також була збудована за зразками візантійської архітектури, але ажнік не може вважатися копією однойменного	<i>де всі сидять за партами на уроці.</i> <i>Діти працюють з підручником, самотійно опрацьовуючи схему, аналізують її й висувують свої припущення. Даною схемою автор підручника хотів акцентувати нашу увагу на взаємних зв'язках між релігією, культурою та державою, важливість їх взаємовпливів один на одного у процесі формування державності та духовності нашого народу.</i>
--	---	--

	храму в Константинополі. Оскільки мала в собі велику кількість суто традиційних рис. В середині простір Софійського собору організовано навколо купола заввишки 29 м, до якого з чотирьох боків прилягають частини, що утворюють хрест (традиційну для Візантії схему будування храмів). У соборі були хори – балкони, на які можна піднятися сходами у вежах (це одна з багатьох рис, що роблять її відмінною від класичної візантійської традиції). Стіни прикрашено фресками та мозаїками (загалом 640 м², збережено 260 м²). Найвідоміші – зображення Богородиці Оранти та Христа Вседержителя. Збереглося близько 3 тис. м² фресок, серед яких – біблійні сюжети та світські композиції, зокрема портрет родини Ярослава Мудрого. Для кращого осягнення пропоную більш детально роздивитися зовнішній вигляд собору за допомогою віртуальної 3D-моделі. Вчитель демонструє дітям 3D-модель Софії Київської, паралельно коментуючи архітектурні особливості споруди: https://sketchfab.com/models/07e56e017f4846afa4725cdad227397c/embed Образотворче мистецтво було тісно пов'язаним з релігією, а значить також підпадало під вплив культури Візантійської імперії. Перші ікони на нашій землі були завезені з Візантії.	<i>Діти продовжують створення конспекту.</i> <i>Діти вивчають віртуальну 3D-модель собору.</i> <i>Діти продовжують створення конспекту та ознайомлення з ілюстративним матеріалом презентації.</i>
--	--	---

	Візантійський стиль іконопису відзначається суворими правилами виконання роботи та впізнаваною символічністю. Грецькі іконописці не прагнули передати реальні риси людей в образах святих, навпаки кожна деталь мала відсторонений духовний зміст. Обличчя святих зображали витягнутими, спокійними й беземоційними, щоб підкреслити їхній аскетизм і святість. Навіть кольори мали значення: білий символізував чистоту та божественність (тому немовля Ісуса зображали у білому одязі), а червоний – любов і жертвовність, через що Богородицю часто малювали у червоному мафорії. Простір на іконах теж був глибоко символічним – плоским, без тіней і перспективи. Ікона не повинна була відображати реальний світ, а бути лише ніби «вікном» до світу духовного. Проте починаючи вже з XI ст., на території України виникають власні іконографічні школи, в яких поступово формуються локальні риси: обри святих ставали більш живими, яскравими, додавалася місцева традиційна символіка. А зараз прошу відкрити с. 74 та записати визначення до себе в зошит, працюємо з понятійним словником. 3. Збереження язичницьких традицій і формування двовір'я. Як ви гадаєте, що означає термін «двовір'я»?	<i>Учні записують визначення (“ікона”, “фреска”, “мозаїка”, “собор”, “графіті”) до себе у зошит.</i>
--	--	---

	Двовір'я – це поєднання християнських вірувань з язичницькими обрядами та звичаями. Його суть полягає у тому, що наші предки офіційно сповідували християнство, але при цьому залишалися вірними язичницькій обрядовості. Як ви вважаєте, чому виникло таке явище? Двовір'я фактично стало наслідком адаптації двох релігій один до одного: християнська церква прагнула закріпитися на теренах Русі-України, а язичництво хотіло вижити в умовах активної його заборони. Через це обидві віри почали переймати ознаки один одної. Так християнська церква почала будувати свої храми на місцях капищ, щоб підкреслити свою святість для колишніх язичників. Також замість того щоб вести довготривалу боротьбу проти язичницьких обрядів та свян, вона вирішила їх адаптувати під власні. Наприклад, літнє свято бога Купала перетворилося в свято християнського святого – Івана Купала; одне з найбільш значимих християнських свят – Трійця, що святкується під час язичницьких зелених свят, перейняла собі традицію прикличання оселі травами-оберегами, що аж ніяк не пов'язано з християнством. Сюди ж можна віднести свято зимового бога Коляди, хто знає яке християнське свято йому відповідає?	<i>Учні продовжують створення конспекту.</i> <i>Учні, використовуючи набуті знання, надають відповідь на питання вчителя: Це може бути пов'язано з тим, що язичницька віра проіснувала досить довго в середовищі східних слов'ян, тож встигла глибоко викорінитися, а християнство навпаки було новою вірою, до якої жителів Русі змушував повернутися князь. Тож слов'янам доводилося адаптовуватися: для князя бути християнином, але все одно потайки сповідувати язичництво.</i> <i>Діти надають відповідь на питання: Різдво, впродовж якого</i>
--	--	--

	Окрім цього ми й досі дотримуємося язичницьких обрядів, наприклад поминальне свято Тризна існує в нас і досі, а ховаючи померлих, ми нерідко додаємо їм якихось речей, що відповідає язичницькій традиції споряджати людей у інший світ всім необхідним для загробного життя. Хоча християнство заперечує таку необхідність. Залишки язичництва наявні навіть у нашій сучасній мові. Ми й досі говоримо про Сонце як про живу істоту: «сонечко встало, світить, заходить» тощо. Або звичний для нас вислів «Чур мене!» теж відсилає нас до витоків язичництва та до бога Чура, який був покровителем роду й оберігав всіх його членів, тож говорячи цей вислів, ми щоразу проговорювали захисне замовляння.	люди співають колядки.
VI. Первинне закріплення вивченого матеріалу (5 хв)	Давайте спробуємо уявити себе жителями Русі того часу. Використовуючи знання з попередніх й сьогоденної тем, спробуйте висловити свої враження, або переживання як людини, яка стала свідком заміни старої язичницької віри на нову – християнську, і на собі відчуває зміни в культурі, побуті, оточенні тощо.	<i>Для надання відповіді діти пригадують матеріал попередніх уроків й використовують набуті на уроці знання:</i> <i>Раніше ми приносили жертви богам на капищах, поклонялися ідолам та поважали природу. А зараз прийшли християни, почали будувати церкви на місцях наших святинь, наворачують до своєї віри. Я відчуваю страх і дискомфорт, адже старі звичаї</i>

		зникають, а нові обряди – незвичні. Але є й позитивні зміни: з'явилися книги, ікони, будувати почали з каменю, змінюється зовнішній вигляд міст.
VII. Підсумок уроку. Перевірка очікуваних результатів (2 хв)	Поділіться, будь ласка, своїми враженнями від уроку: Що найбільше вам сподобалося та запам'яталось? Які емоції у вас викликав сьогоднішній урок? Відреагуйте відповідними смайликами.	<i>Діти діляться своїми враженнями від уроку.</i>
VIII. Домашнє завдання (3 хв)	Рівень I: Вивчити пр. 8 підручника, заповнити таблицю на с. 72, письмово у зошиті. Рівень II Створіть хмару слів з термінів, пам'яток, персоналій тощо до теми уроку. Рівень III: Підготуйте презентацію на тему «Пам'ятки культури Русі-України першої половини XI ст.».	<i>Учні фіксують собі у зошит, чи щоденник домашнє завдання.</i>

Висновки до розділу 3

Отже, ми провели аналіз шкільних уроків історії з дотичних до нашої проблематики тем, зокрема «Дохристиянські вірування східних слов'ян» та «Хрещення Русі-України», за результатами даного аналізу було виявлено, що перший тематичний блок був розкритий поверхнево й зазвичай вчителі зосереджували свою увагу на низці провідних богів з вищого пантеону, оминаючи культ предків та різноманітні обрядовості. Уроки з другого тематичного блоку переважно обмежувалися висвітленням причин, перебігом та наслідками хрещення. У жодному з проаналізованих нами уроків не було виявлено проведення паралелей із сучасністю й роз'яснення поняття «двовір'я».

Також ми створили методичну розробку уроку з теми «Русь-України наприкінці X - на початку IX ст.: релігійне життя, культура», де приділили увагу, в першу чергу, питанням змін у суспільному ладі, культурі й не оминули питання двовір'я, навівши приклади з повсякдення учнів, щоб дана тема стала менш абстрактною й близькою до сьогодення. Сам урок ми насичили інтерактивними завданнями, дискусійними питаннями, роботою з ілюстративним матеріалом та зображальними джерелами, рольовою грою.

ВИСНОВКИ

У процесі нашої роботи нами було проведено аналіз науково-історичної літератури та джерельної бази, що розкривають тему синтезу місцевих язичницьких вірувань та візантійського християнства у процесі формування релігійної свідомості населення Русі-України. За результатами аналізу ми зробили висновки, що наша тема невсесторонньо розкрита, найбільше наукових напрацювань було виявлено в дослідженні візантійського впливу на релігійне й культурне життя Русі-України, в той же час, значно обмеженою була частка робіт присвячена дослідженням взаємовпливів візантійського християнства і східнослов'янського язичництва на процес формування релігійної свідомості Русі. Аналіз джерельної бази виявив значний дефіцит доступних першоджерел для дослідження нашого питання.

Під час вивчення язичницьких вірувань на теренах Русі-України, напередодні її хрещення, нам вдалося виокремити їх провідні особливості, куди ми віднесли: зосередження уваги навколо культу предків та сил природи, значна варіативність пантеону міфічних істот, низька антропоморфність та багата обрядовість.

У подальшому наша увага зосередилася на виділенні характерних ознак візантійського християнства, серед яких ми відзначили: символічність образів (зокрема простору, кольорів та зображень святих у іконах та інших зображеннях), значну регламентованість всіх сфер богослужіння та активну участь візантійського духовенства в політиці.

Також ми визначили, що процес впровадження християнства у Русі-Україні був поступовим й поширювався від центру до периферій країни, мав давно сформоване підґрунтя та йшов на компроміси.

У ході дослідження процесу активного впровадження нової віри після офіційного хрещення ми дійшли до висновку, що релігійна свідомість мешканців Русі-України стала продуктом синтезу візантійського християнства й

східнослов'янського язичництва, який проявлявся, в першу чергу, у запозиченні, адаптуванні та самозаміні елементів обох світоглядів.

Ще однією важливою складовою нашої роботи було створення методичної розробки з тематики кваліфікаційної роботи. Але перед початком роботи над нею ми вивчили наявний досвід викладання даної теми на шкільних уроках історії, задля виявлення аспектів, які висвітлюються краще, а яким приділяється менше уваги. Враховуючи набутий досвід ми створили методичну розробку уроку з теми «Русь-України наприкінці X – на початку IX ст.: релігійне життя, культура». Найбільшу увагу ми зосередили на малорозкритих питаннях таких як: зміни у суспільному ладі, культурі й формуванні двовір'я. Для досягнення мети уроку ми використовували: інтерактивні завдання, дискусійні питання, роботу з ілюстративним матеріалом та зображальними джерелами, рольову гру.

Результати нашого дослідження можуть бути використані для покращення викладання теми «Християнізація Русі-України» у шкільній програмі історії України, полегшення сприйняття учнями складного історичного процесу.

Отже, мету дослідження було досягнуто та усі поставлені завдання виконано.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Список джерел:

1. Матеріали інтерв'ю з Юрченко С. А. – криворізьким іконописцем та художником. 18 липня 2025 р.
2. Онлайн-галерея українського сакрального мистецтва XI-XXI ст. URL: <https://www.icon.org.ua/>. (дата звернення 19.11.2025)
3. Оцифрована колекція експонатів Національного музею історії України. URL: <https://nmiu.org/exhibits/museum>. (дата звернення 19.11.2025)
4. Повість врем'яних літ : літопис (за Іпатським списком) / пер. з давньоруської В. В. Яременка. Київ : Радянський письменник, 1990. 558 с.
5. Розробки уроків іконописної школи, надані директором протоієреєм Сергієм (Сергєєвим).
6. Byzantine Highlights by Period. Dumbarton Oaks Museum. URL: <https://museum.doaks.org/index-tree/tree/1203>. (дата звернення 19.11.2025)
7. Département des Arts de Byzance et des chrétientés en Orient. Musée du Louvre. URL: <https://collections.louvre.fr/en/recherche?typology%5B0%5D=12&collection%5B0%5D=4> (дата звернення 19.11.2025)
8. Λατρεία και τέχνη. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. URL: https://www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/byzantine_world/worship_art/. (дата звернення 19.11.2025)

Список літератури:

9. Антін Синявський. Вибрані праці : зб. наук. пр. / за ред. : В. Я. Пипченко. Київ : Наукова думка, 1993. 382 с.
10. Аретинська Л. Методична розробка уроку «Впровадження християнства на Русі». URL: <https://naurok.com.ua/metodichna-rozrobka-uroku-vprovadzhennya-hristiyanstva-na-rusi-95580.html>. (дата звернення 19.11.2025)
11. Аркас М. М. Історія України-Русі : 3-тє факс. вид. Київ : Вища школа, 1993. 414 с.

12. Археология Украинской ССР / редкол.: В. Д. Баран та ін. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 3 : Раннє славянський и древнерусський періоди. 573 с.
13. Асєєв Ю. С. Мистецтво Стародавньої Русі. Київ : Мистецтво, 1969. 240 с.
14. Боровський Я. Є. Мифологический мир древних киевлян. Київ : Наукова думка, 1982. 103 с.
15. Введение христианства на Руси / за ред.: А. Д. Сухова. Москва : Мысль, 1987. 302 с.
16. Велика історія України: від найдавніших часів : в 2 т. / ред. вид.: М. Голубець; авт. вступ. ст. І. Крип'якевич. Київ : Глобус, 1993. Т. 1. 350 с.
17. Византия и Русь (памяти Веры Дмитриевны Лихачевой) : зб. наук. пр. / уклад. Т. Б. Князевская. Москва : Наука, 1989. 336 с.
18. Вистопор Т. В. Урок «Господарство та суспільство слов'ян». URL: <https://naurok.com.ua/urok-gospodarstvo-ta-suspilstvo-slov-yan-249308.html>. (дата звернення 19.11.2025)
19. Головка О. Б. Проблеми взаємовідносин Київської Русі з Візантією у IX – першій половині XI ст. *Український історичний журнал*. 1989. №1. С. 65-73.
20. Грушевський М. С. Історія України-Русі : в 11 т. Нью-Йорк : Книгоспілка, 1954. Т. 1 : До початку XI віка. 648 с.
21. Даренська В. М. Культура Давньої Русі : навч. посіб. Харків : Факт, 2012. 264 с.
22. Діанова М. Н. Історія релігії та церкви в Україні в національному та європейському контекстах : навч. посіб. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 252 с.
23. Дорошенко Д. І. Нариси історії України : в 2 т. Київ : Глобус, 1992. Т. 1 : До половини XVII століття. 238 с.
24. Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2005. Т. 3 : Е-Й. 672 с.
25. Заражевський С. М. Формування національної релігії українців як процес історичного діалогу двох релігійних культур. *Вісник Житомирського державного університету*. 2012. Вип. 63. С. 76-80.

26. Історія України : підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти / О. Є. Панарін, А. С. Макаревич, О. С. Охріменко, Ю. А. Топольницька. Київ : Літера ЛТД, 2024. 192 с.
27. Історія української культури : в 5 т. / за ред.: Ю. С. Асєєва. Київ : Наукова думка, 2001. Т. 1. 1135 с.
28. Кваша К. Синкретизм язичництва та християнства. Народна релігія чи православ'я? *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2021. Вип. 38. С. 43-49.
29. Кіпещук Л. С. Тема «Запровадження християнства на Русі» Конспект з історії України 7 клас. URL: <https://vseosvita.ua/library/tema-zaprovadzenna-hristianstva-na-rusi-konspekt-z-istorii-ukraini-7-klas-162358.html>. (дата звернення 19.11.2025)
30. Козлов М. М. Язичницький світогляд східних слов'ян: структура, еволюція, трансформація (історичний аспект) VI - сер. XIII ст. : дис. ... д-ра філос. наук : 07.00.01. Севастополь. 2012. 421 с.
31. Мицик Ю. А., Бажан О. Г. Від трипільців до кіборгів: Коротка історія України. Вид. 2-ге., переробл. Київ : Видавництво «КЛІО», 2020. 688 с.
32. Михайлова О. Л. Розробка уроку. Давні слов'яни. URL: <https://naurok.com.ua/rozrobka-uroku-davni-slov-yani-197603.html>. (дата звернення 19.11.2025)
33. Мокрій В. Церква в житті Українців. Львів, Краків, Париж : Просвіта, 1993. 106 с.
34. Нікольській Н. М. История Русской церкви. Москва : Политиздат, 1983. 448 с.
35. Огієнко І. І. Візантія й Україна: до праджерел української православної віри й культури. Вінніпег : Українське Наукове Православне Богословське Товариство, 1954. 96 с.
36. Ортинський І. Хрищення, хрест та харизма України. Рим : ОО Селезіян, 1988. 201 с.
37. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : в 2 т. Київ : Либідь, 1992. Т. 1 : До середини XVII століття. 640 с.

38. Пометун О. І., Ремех Т. О., Гупан Н. М., Малієнко Ю. Б., Сєрова Г. В. Модельна навчальна програма «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти. наказ Міністерства освіти і науки України від 06.09.2023 № 1090. 61 с.
39. Радченко І. Ю. Урок 3. Тема. «Господарство та суспільство слов'ян». URL: <https://naurok.com.ua/urok-3-tema-gospodarstvo-ta-suspilstvo-slov-yan-77488.html>. (дата звернення 19.11.2025)
40. Русское православие: вехи истории : зб. наук. пр. / за ред.: А. І. Клибанова. Москва : Политиздат, 1989. 719 с.
41. Степовик Д. Візантійське православ'я у його ставленні до України під час і після Володимирового Хрещення. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2018. (№3). С. 239-244.
42. Тобер Т. В. Розробка уроку. Прийняття християнства князем Володимиром Великим. Хрещення Русі. URL: <https://naurok.com.ua/rozrobka-uroku-priynyattya-hristiyanstva-knyazem-volodimirom-velikim-hreshchennya-rusi-39510.html>. (дата звернення 19.11.2025)
43. Толочко П. П. Древний Киев. Київ : Наукова думка, 1976. 208 с.
44. Удальцова З. В. Византийская культура. Москва : Наука, 1988. 288 с.
45. Українська культура: історія і сучасність : навч. посіб. / за ред.: С. О. Черепанової. Львів : Світ, 1994. 456 с.
46. Харьковщенко Є. А. Софійність київського християнства як релігійно-філософський і етнонаціональний феномен : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.11. Київ, 2004. 419 с.
47. Хрещення Русі-України: 988-2018 : альманах / упоряд. О. Киричук, О. Омельчук, І. Орлевич. Львів : Логос, 2018. 111 с.
48. Шмеман О. Д. Исторический путь православия. Нью-Йорк : Видавництво імені Чехова, 1954. 388 с. URL: <https://www.puhtitsa.ee/library/books/shmeman1/Main.htm>. (дата звернення 19.11.2025)

49. Юрій М., Христан Н. Вплив Візантизму на православ'я Київської Русі і давньоруську агіографію. *Гуманітарні студії: історія та педагогіка*. 2024. №2. С. 8-9.
50. Bayet C. Byzantine Art. New York : Parkstone Press International, 2009. 199 p.
51. Rodley L. Byzantine art and architecture: an introduction. New York : Cambridge University Press, 1994. 380 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Підвісний хрест з птахами і «Zoe-Phos», 6 ст.

Він є прикладом поєднання технологій стародавніх греків й християнської атрибутики

Фото взято з оцифрованої колекції експонатів музею Дамбартон-Одис.

URL: <https://museum.doaks.org/objects-1/info?query=Portfolios%20%3D%20%222607%22&sort=0&page=55>

Фрагмент висячого панно з конем та левом. 6 – 7ст.

Є гарним прикладом поєднання візантійської культури й східних культур,
зокрема єгиптян та персів

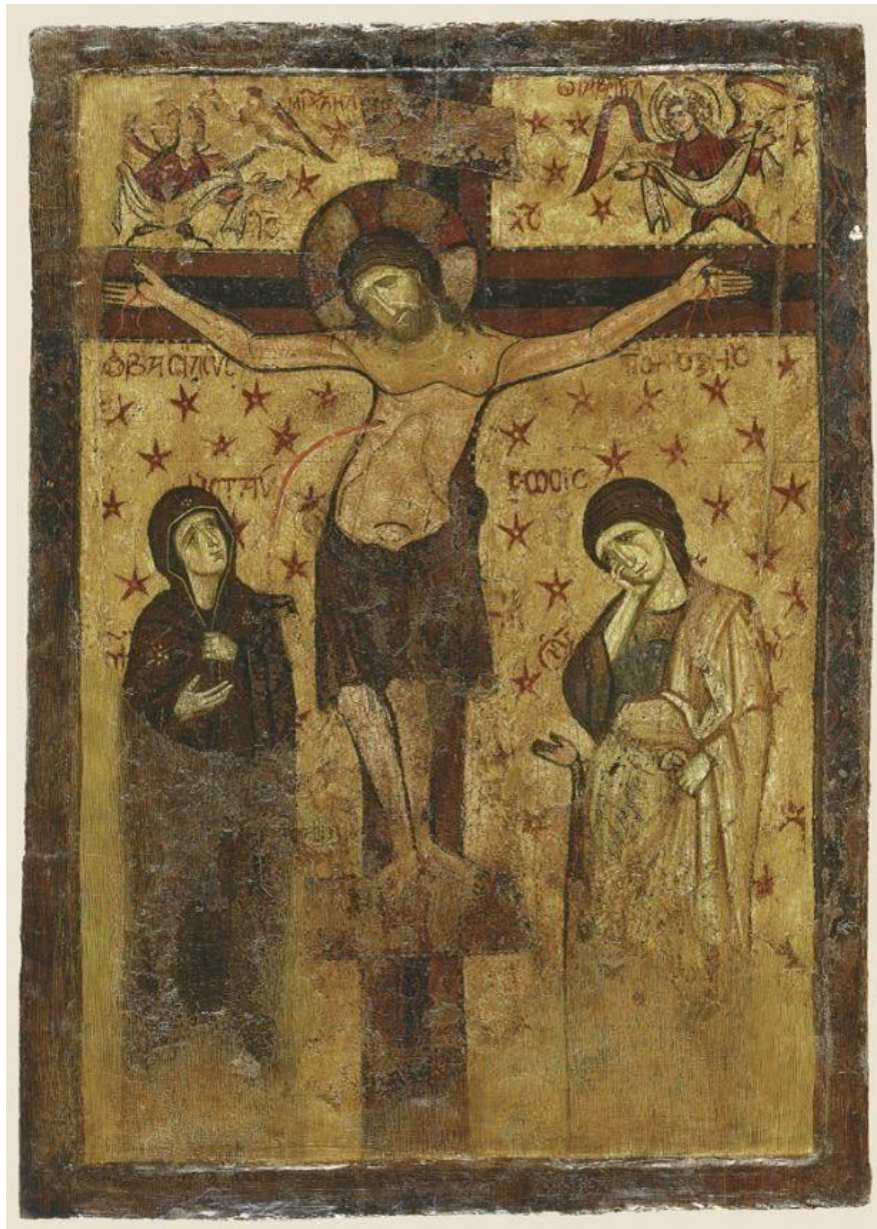
Фото взято з оцифрованої колекції експонатів музею Дамбартон-Одис.

URL: <https://museum.doaks.org/objects-1/info?query=Portfolios%20%3D%20%222607%22&sort=0&page=30>

Баптистерій Хрещення Христа, що зображено на великому медальйоні, де
втілено річку Йордан в образі річкового бога

Фото взято з книги Ш. Баєта «Візантійське мистецтво».

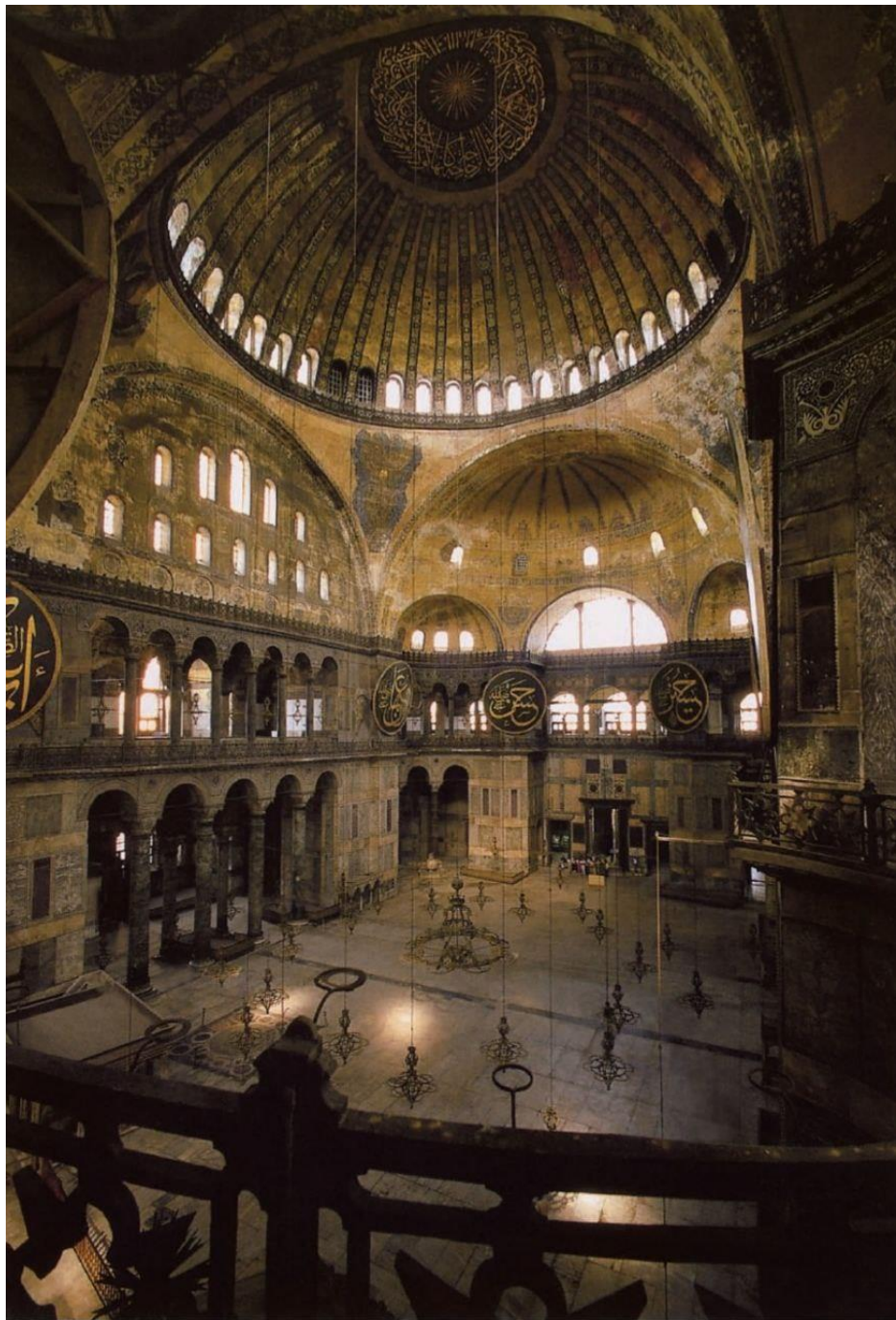
Ікона Розп'яття, 9 – 13 ст.

Відображає найбільш характерні риси візантійської іконографії: плоскість фону, відстороненість образів, символізм кольорів.

Фото взято з оцифрованої колекції експонатів музею Візантії та християнства в Афінах

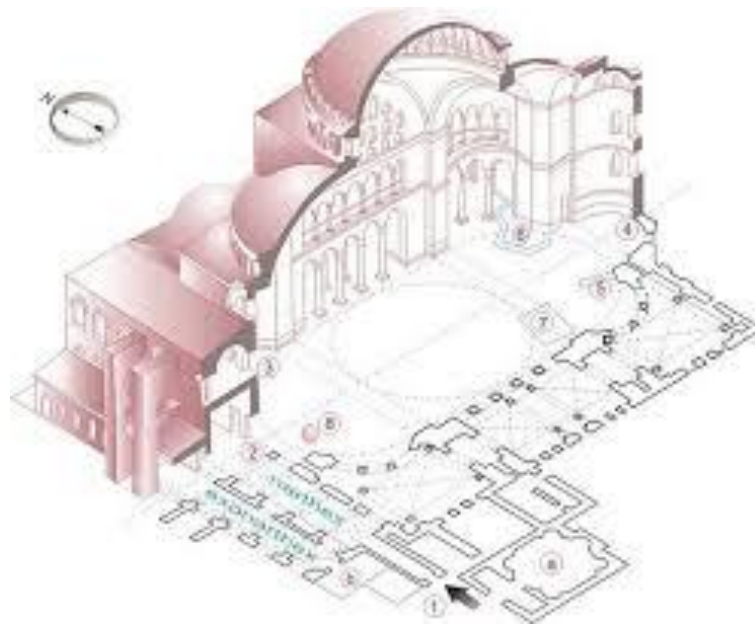
URL:

https://www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/byzantine_world/worship_art/?bxm=995

Собор Святої Софії у Стамбулі

Фото взято з книги Ш. Баєта «Візантійське мистецтво».

План будови Собору Святої Софії у Стамбулі

Фото взято з мережі Інтернет.

URL: <https://www.pinterest.com/pin/329536897716684946/>

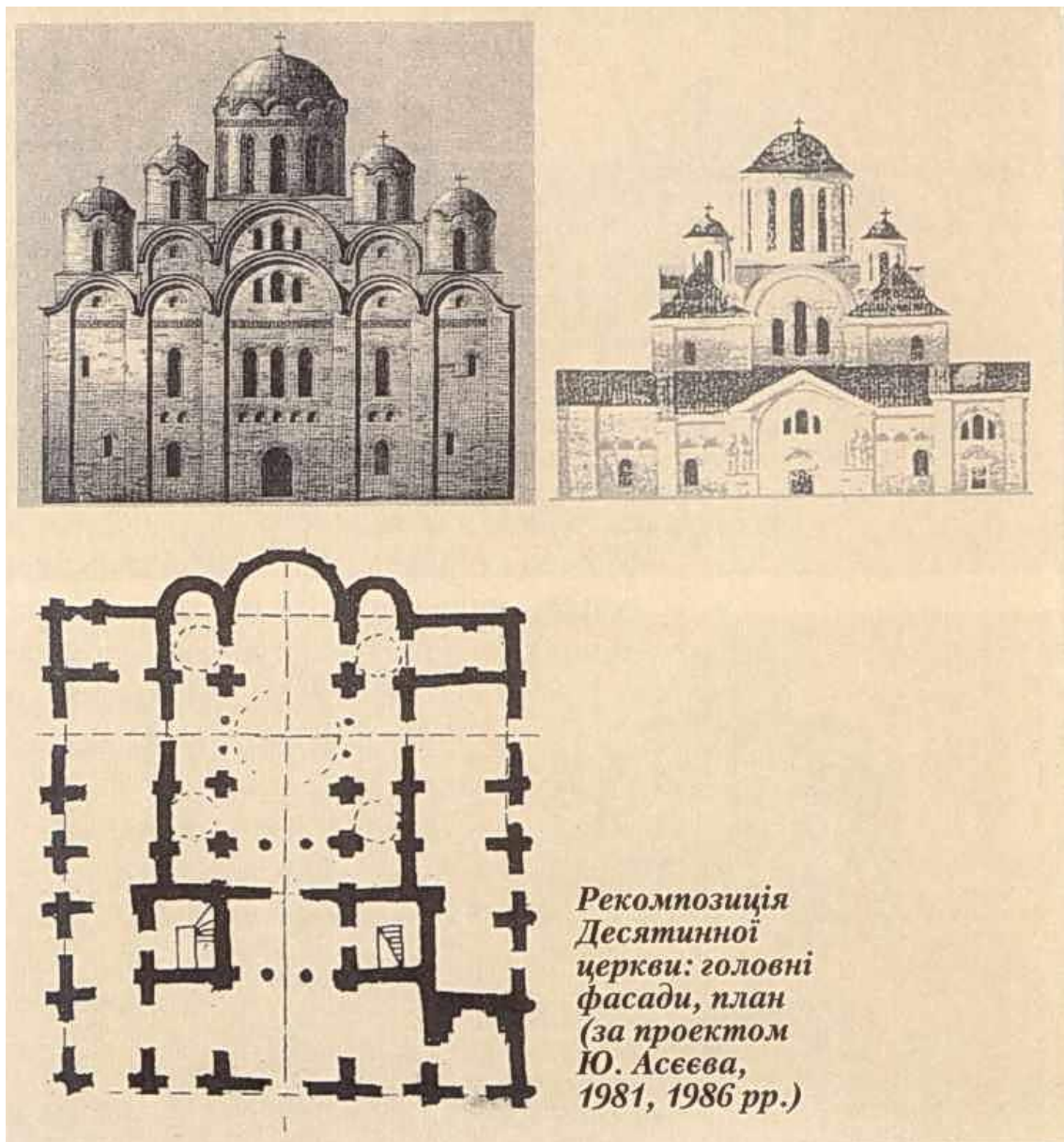

Руїни Пальміра.

Приклад взаємопоширення грецької культури в східних регіонах Візантійської імперії.

Фото взято з мережі Інтернет.

URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Пальміра>

Рекомпозиція Десятинної церкви: головні фасади, план.

Фото взято з мережі Інтернет.

URL: https://www.pslava.info/Kyiv_CerkDesjatynna_017-1,151226.html

Фрагмент оздоблення знайдений під час розкопок фундаменту
Десятинної церкви

Фото взято з оцифрованої колекція експонатів
Національного музею історії України.

URL: <https://nmiu.org/exhibits/museum/arch/134>

Трійця Старозавітна Гостинність Авраама. Майстерня Ф. Сеньковича. Серед.
XVII ст. Музей-заповідник «Олеський замок».

Фото взято з Онлайн-галереї українського сакрального мистецтва XI-XXI ст.
URL: <https://www.icon.org.ua/schools/lviv-school-of-icon-painting-1st-half-of-the-17th-century/#gallery-2>

Колт 12 ст. знайдений у с. Сахнівка, Черкаської області.

Є прикладом поєднання християнських образів і звіриного стилю

Фото взято з оцифрованої колекція експонатів

Національного музею історії України.

URL: <https://nmiu.org/exhibits/treasury/arch/517>

Ікона Богородиця Неопалима Купина. 1830-ті рр.

Фото взято з Онлайн-галереї українського сакрального мистецтва XI-XXI ст.

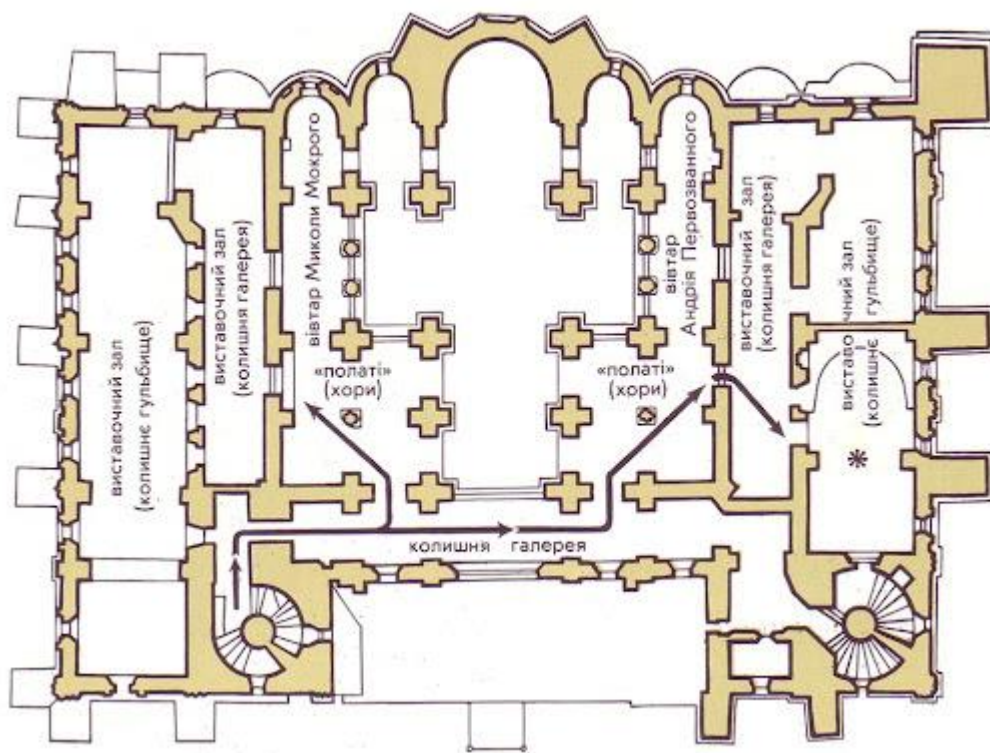
URL: <https://www.icon.org.ua/gallerys/our-lady-of-the-unburned-bush/#gallery-8>

Образ Берегині у дохристиянській фібулі

Фото взято з мережі Інтернет.

URL: <https://huxley.media/u-poshukah-kiiivskih-skarbiv/>

План Софіївського собору в Києві

Фото взято з мережі Інтернет. URL: http://sofiyskiy-sobor.polnaya.info/ua/hory_sofiivskogo_soboru.shtml

Мозаїка Богородиця Оранта у Софійвському соборі у Києві

Фото взято з мережі Інтернет. URL:

https://uk.wikipedia.org/wiki/Мозаїки_Софійського_собору